

MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT KIADVÁNYOK

← ————
STUDIA AD ARCHAEOLOGIAM PAZMANIENSIA

HADAK ÚTJÁN

A népvándorláskor
fiatal kutatóinak
XXIX. konferenciája

Budapest, 2019. november 15–16.

Főszerkesztő: Türk Attila

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
RÉGÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET

MARTIN OPITZ KIADÓ

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Volume 24.2

Bölcészettudományi Kutatóközpont

Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok

Volume 4.2

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
International Editorial Board

Heinrich Härke
Eberhard Karls Universität (Tübingen)

Oleksiy V. Komar
Institute of Archaeology (Kiev)

Abdulkarim Maamoun
Damascus University (Damascus)

Denys Pringle
Cardiff University (Cardiff)

Dmitry A. Stashenkov
Samara Regional Historical Museum (Samara)

Nikolai P. Telnov
Institute of Archaeology (Chişinău)

Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok
International Editorial Board

Balázs Balogh
Director General of the Research Center
for the Humanities (Budapest)

Pál Fodor
Honorary Director General of the RCH (Budapest)

László Klima
PPCU Institute of Archaeology (Budapest)

Hakan Aydemir
Istanbul Medeniyet University (Istanbul)

Balázs Sudár
Institute of History of RCH (Budapest)

Attila Türk
Research Group of Early Hungarians of RCH
(Budapest)

„HADAK ÚTJÁN”
A NÉPVÁNDORLÁSKOR
FIATAL KUTATÓINAK
XXIX. KONFERENCIÁJA

Budapest, 2019. november 15–16.

29TH CONFERENCE OF YOUNG SCHOLARS
ON THE MIGRATION PERIOD
Budapest, November 15–16, 2019

Főszerkesztő
Türk Attila

BUDAPEST 2023

PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM

A kötet a

támogatásával valósult meg

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

A kötet megjelenését a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Információs Hivatal „Tudományos Mecenatúra Pályázat”
MEC_K_21 alprogramja támogatta (MEC_K_141246).

A kötet az Árpád-ház Program támogatásával készült
(IV.1. Keleti örökség – Keleti kapcsolatok. Írott források és kiadványok
IV.2. Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszere)

A kutatás és a kötet az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program: Magyarorszá-
g és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történelmi és
Régészeti Kutatócsoport [TKP2020-NKA-11]) projekt keretében valósult meg.

Szerkesztők

Jancsik Balázs – Sudár Balázs

Munkatárs

Ambrus Edit

© szerzők

© Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténelmi Kutatócsoport

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar, Régészettudományi Intézet

© Martin Opitz Kiadó

ISBN 978-615-6388-35-3

HU-ISSN 2064-8162

HU-ISSN 2786-1538

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni,
bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

Kiadja:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténelmi Kutatócsoport –
PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Martin Opitz Kiadó

Nyomda: Pauker Nyomdaipari Kft.

TOJÁSLELETEK A 10–11. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCEI SÍROKBAN NÉMI KORÁBBI KITEKINTÉSSSEL

KOVÁCS LÁSZLÓ*

Kulcsszavak: Kárpát-medence, 10–11/12. századi sírok, tojás melléletek, 2–9. századi előzmények

Absztrakt: A kutatástörténeti áttekintéssel kezdődő dolgozat azt a nézetet cáfolja, hogy a tojáslelet ritka a 10–12. századi sírokból, ugyanis az adatgyűjtésben legalább 149, sír legalább 182 példány szerepel. A tojások zöme tyúktojás volt. Megdőlt az a nézet, hogy a tojásokat a halott izületeihez vagy a szeméremtájékára helyezték, mert a test minden részén előkerültek, inkább a fej és a váll, illetve a lábvégek körül. 85 tojásos sír volt mellékletes, a temetők típusa és a kísérő érmék alapján a tojás melléleteket a 10–12. századra lehetett keltezni. Külön bemutatást érdemelt a 10–11. századi majsi temető 44 tojásos sírja (57–100. sz.). A Kárpát-medence tájegységei között a legtöbb 10–12. századi tojásos lelőhely a Tiszántúlon, a legtöbb sír a Dunántúlon látott napvilágot. A szokás értelmezése még nem lezárt. Az edénybe tett tojás ételmelléklet lehetett (27, 107, 110–111, 142. sz.), a festett tojás biztosan rituális céllal került a sírba (24, 40/41, 44, 55. sz.). A néprajzi kutatás az utóbbi magyarázatot tekinti elsődlegesnek, s e magyarázatnak hatalmas régészeti kutatástörténete van. Ehhez 2–3. századi szarmata és 4–5. századi hun kori, 5–6. századi germán és 6–8. századi avar kori sírok tojásleleteit tekintettem át, az utóbbiakat főleg Balogh Csilla és Bende Lívia értékelése alapján. Kiemelkedő fontosságúak voltak Jakab Béla ornitológus kutatásai, aki illír, langobard, avar- és középkori tojás héjakon végzett mikrostrukturális vizsgálatokkal megállapította, hogy kiköltött tojások héjrészei voltak, vagyis nem ételmellékletként, hanem szimbolikus rendeltetéssel tették őket a sírba. A 6/7–12/13. századi szláv sírokat Zdenka Krumphanzlová, a Kárpát-medence 9. századi sírjait pedig Horváth Ciprián és Milan Hanuliak munkája alapján mutattam be. Az összefoglalás lényegi megállapítása, hogy a tojás melléklet adására általános érvényű magyarázat nem adható. A szokást a honfoglaló magyarok magukkal hozták, de a helyben talált lakosság körében is ismert volt, s a továbbélésének bizonyítékai a 12–13. századi templom körüli temetőkben (147–148, 149. sz.). jelentkeztek. A dolgozathoz 10–11/12. századi (A. lelőhelylista: 1–149. sz.) és előzményként 9. századi (B. lelőhelylista: 1–44. sz.) jegyzék csatlakozik.

KUTATÁSTÖRTÉNET

Mivel a szállási temetőkben bizonyítottan találtam a tyúkcsontok előfordulását,¹ nem okozott volna számomra meglepetést, ha bennük tyúktojásokra is rábukkantak volna. Meglepőnek viszont inkább az bizonyult, hogy K. Éry Kinga és Tettamanti Sarolta együtt kezelt, és ma is jórészt elfogadóan idézett, alább pedig részletesen tárgyalt véleménye szerint,

ámbar 10–11. századi sírokból tojások valóban előkerültek, főként nem szállási (korábban: a vezető- és középréteghez tartozó), hanem különböző típusú falusi (korábban: köznépi) temetőkben tárták fel őket. Az anyaggyűjtésem kezdetén az is kiderült, hogy Vörös István és Gál Erika archaeozoológusok nem rendelkeznek semmiféle lelőhelylistával, ezért

* Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. kovacs.laszlo@abtk.hu

¹ Vö. Kovács 2018. A szövegben és a lelőhelylistákban a magyar helynevekhez a megyenevek rövidítését csatlakoztattam, a határon túli magyar helynevekhez az egykori magyar vármegyei hovatartozásukat, a mai helyneveket, közigazgatási besorolásukat és országnevek rövidítését csatoltam. Utóbbiak rövidítései: jud.: județul, Románia/Rom, obc.: občina, Szlovénia/Szl, okr.: okraš, Szlovákia/Szl, opšt.: opština: Szerbia/Szrb. Az általam javasolt temetőtípusokról: Kovács 2013; Révész 2017, 172: 5. jegyzet.

a magam véleményének kialakításához kénytelen voltam – inkább tallózó, mint teljességre törekvő – adatgyűjtésbe fogni.² Végezetül a temetőtípusok és a keltezhetőségük együttes összevetése alapján az *A. leletlistába* szedett 10–11. századi tojás mellékeltes lelőhelyeket, illetőleg sírokat sikerült összegyűjtenem, kiegészítve a *B. leletlistában* felsorolt 9–9/10. századi lelőhelyekkel.

Az előzményeket illetően úgy találtam, hogy a pilinyi (Nó)-sirmányhegyi temetőben legalább négy tojás mellékeltes sírt feltárt Nyáry Albert talán elsőként jegyezte meg, hogy „néhány sírban a halott sarka alatt tyúktojást találtam. A csontváz azt mutatja, hogy ezek fiatal korban elhalt nőszemélyek voltak. Bizonyára a termékenység szimbóluma gyanánt kerültek a sírba. Különben az ősz szláv temetőkben is találhatóak, sőt a rómaiaknál is a termékenység jelképe volt a napéjgyen alkalmával tojt tojás.³ A mai kisebbfajta tyúknak megfelelő madárcsontváz

szintén található némely halott lábfejenél.”⁴ Évtizedekkel később, a csak a honfoglaló magyarokkal foglalkozó kutatók nem vettek tudomást Nyáry megfigyeléseiről és a látványos avar kori tojás mellékeltes hagyatéokra hívták fel a figyelmet, így Móra Ferenc és László Gyula is. Saját ásatási tapasztalatait összegezve, Móra 1932-ben már azt a kérdést is tisztázandónak ítélte, „*hogy a tojás útravalónak került-e a sírba vagy szimbólumnak. A magam részéről mind a két föltevést elfogadhatónak tartom. Ott, ahol marha-, disznó-, birka-, baromficsont egész halmaza van a sírban s a halottnak a markában van egy tojás, valószínű, hogy annak valami szimbólikus jelentése van. Mikor azonban egy tejfogás kis gyerek valósággal be van ágyazva tojások közé, inkább hiszem, hogy azokat enniváló gyanánt kapta a halott.*”⁵ László Gyula is az avar kori temető-ásatási tapasztalatait ismertette,⁶ s általánosságban a tojás mellékeltes szimbólum szerepe mellett foglalt

² Az adatgyűjtésem értelemszerűen nem foglalkozott az épületek alá helyezett mágikus célú edények kérdéskörével, jóllehet ezekben a csirke vagy kakas csontváza, illetőleg csontjai mellett tojások is gyakran előfordultak, vö. DARÓCZI-SZABÓ 2010; DARÓCZI-SZABÓ–TEREI 2011; KURUCZ 2017.

³ NYÁRY 1906, 46. Az életét és munkásságát bemutató monográfia szerint egy ismeretterjesztő cikket is írt a témáról, ezt azonban az interneten az idézett folyóirat teljes állományát áttekintve, majd az MTA Könyvtár szakértőit segítségül hívva sem sikerült megtalálnom: „*Tyúktojás leánysírban. Zoológiai Lapok 1902.*”: NYÁRY 1936, 21: Nr. 66. Megjegyzendő, hogy a NYÁRY 1906 is biztosan hibásan került e bibliográfiába: „*Temetkezés a palócföldön. Néprajzi Értesítő 1908.*” módon: NYÁRY 1936, 21: Nr. 84.

⁴ Piliny-Sirmányhegy 29/1902. sír: férfi, egyetlen mellékleteként „*a lábfejre kinyújtott nyakkal és lábakkal egy kisebb tyúkfajta egyedje van téve*” (NYÁRY 1904, 64).

⁵ MÓRA 1932, 61. A továbbiakban meglepő finomságú észrevételeit adta közre: „*A tojás többé-kevésbé minden népvándorlás-kori temetőkben előfordult, de sehol olyan tömegesen, mint a [Szeged (Cso)-]Kundombon, ahol több száz sírban észleltük. Néhányat az épebben maradtakból meg is határoztunk – vadlúd, sőt bibictojást is találtunk s egyet-kettőt az apró törmelékekből meglehetősen fáradsággal össze is raktunk. ... A Kiszombor/g jelzésű [Cso] hún-avar temető 39. számú sírjában például olyan tojásnak a törmelékét találtuk meg a halott nő markában, amelyről utóbb kiderült, hogy karcolt díszítése volt, s akármilyen primitív díszítés volt az, mégis őse volt a mai hímes tojásnak.*” (MÓRA 1932, 61–62, 3. ábra). Másutt úgy emlékezett, hogy „*volt olyan temetőnk, amelyiknek háromszáz sírjában találtam*”, s megemlítette, hogy „*hűséges munkatársaim ... Sebestyén és Czögler tanár urak erős fogadást tettek, hogy szerves egészé kögték a hetvenhárom morzsát. Amilyen elszánt emberek, ki is telik tőlük.*” (MÓRA 1982, 336; KOVRIG 1963, 77; VÖRÖS 2015, 112–113; VÖRÖS 2017, 104). Mitikus jelentősége a háziszármayasoknak eredetileg nem volt, „*kis házi szárnyasokat az uralatlátság legalább áldozati állatoknak soha fel nem használt, míg a lúd, kacska, darú, mint vadmadarak, a halászvadász népek érdeklődésének állandó tárgyaiul szolgáltak, s ha mitikus jelentőséget keresünk, ezekre kell elsősorban ügyet vetnünk. Különben is a legsűrűbben emlegetik meséink: a ludat 7 ízben, a kacsát vagy récét szintén 7-szer, s majd mindig egymás mellett...*” (SOLYMOSSY 1929, 137; VÖRÖS 2015, 113). Cs. Sebestyén Károly néprajztudósról és Czögler Kálmán főiskolai tanárról a szegedi múzeum egészség- és félállású munkatársairól: BANNER 1957.

⁶ „*az avar női sírok néha ki vannak rakva baromfijással. ... Ámde egészen bizonyos, hogy a tojás nem eledelként került a sírokba. Feltűnő ugyanis az, hogy csak női sírokban találjuk és nem az enniválóhoz tették. Néha a combok közé rakták, máskor meg valósággal beborították a halott leányt vagy asszonyt vele, magam pedig Délbaranyában egy olyan fiatal, női vázat ástam ki, ahol a tojások a jobbkeztől kiindulva a balkézig szinte koszorúszerűen övezték a fej fölött átívelve a csontvázat.*” (LÁSZLÓ 1944, 77, 86–87). A nem jegyzetelt adatot Lőrinczy Gábor és Garam Éva segítségével is csupán hozzávetőlegesen lehetett értelmezni: László Gyula 1944 előtt valószínűleg csak a szabényi avar temetőben ásatott Baranyában, de ott a beszámolóinak megfelelő temetkezés nem került elő. A 22 tojásos sír közül a 266. sírra illik némiképpen László emlékezése, amelyben egy 12-15 éves lány csontváza mellett a tojások a koponya körül, a bal femurnál és bal lábánál voltak („*eggshells, round the skull, on the right femur and on the bones of the link leg*”): GARAM 1975, 88; a tojásos sírokról (GARAM 1975, 96). Megjegyzendő, hogy a 7. század utolsó harmadától a 8. század közepéig keltezett kunszállás (BK)-fűlöpjakabi avar temető 25. sírjában nyugvó kisgyermek medencéjén, mellkasán és a jobb alkarján „*ovális alakban rendezve találták meg*” a 9 tojást (LEZSÁK 2009, 145, 152–153).

állást.⁷ K. Kovács László 1944-ben László Gyula szóbeli közlésére hivatkozva említette az avar sírokba helyezett nagyszámú tojást, s azt is, hogy honfoglaló magyar mellett ilyen mellékletet nem találtak, bár neki – néprajzos lévén – tudomása volt Nyáry feltárási eredményeiről.⁸ Hosszabb szünetet követően a leletkataszter egyik szerzőjeként az emlékanyagra kellő rálátással bíró K. Éry Kinga mutatta be 1968-ban egy jegyzetben a 10–11. századi lelőhelyek 11 tételes listáját,⁹ a gyűjtésének pedig az volt a kiváltó oka, hogy a 91/100 sírral teljesen feltárt sárbogárd-Tringer-tanyai 10. századi falusi temetőben négy tyúktojásosnak vélt (*hen's egg*) mellékletű sírra bukkant. Ezeket tárgyalva megjegyezte, hogy a 10–11. században viszonylag ritka – az avar korban annál gyakoribb – tyúktojás mellékletet az újjászületés szimbólumaként leginkább a gyermeksírokba tették, méghozzá „*a halott izületi végződéseire és a nemi szervei tájékára...*”¹⁰ Talán K. Éry tanulmánya ébresztette újra László Gyula

érdeklődését a népvándorlás kori tojásleletek iránt, mert kiadta szakdolgozati témául Juan Alberto Cabello Colini régészhallgatónak, akinek a dolgozatát 1970-ben el is fogadta. Bár Cabello nem idézte K. Éry munkáját, saját gyűjtés alapján külföldi és magyar szerzők nyomán tekintette át a termékenységi ünnep szokásának és a húsvét kialakulásának eredetét, és vázolta a tojás körül kialakult szimbolikus értelmezéseket.¹¹ Szűkszavú leletkataszterében három germán és 28 avar kori, a 10–11. századból pedig 9 temető tojásos sírjait sorolta fel,¹² végezetül pedig öt avar kori lelőhelyen mutatta be a tojásos sírok temetőbeli, illetőleg a tojásleletek sírbeli helyzetét.¹³ 1975-ben K. Éry gyűjtését fejlesztette tovább Tettamanti Sarolta, immár 20 lelőhelyet véve listába,¹⁴ s ő is aláhúzta, hogy „*a tojás, mint sírmelléklet a X–XI. sz.-ban meglehetősen ritka. Temetőnként csak 1-1 sírban találjuk. Kizárólag köznépi temetőkben fordul elő, a X. sz. első fele klasszikus honfoglalás kori magyar hagyatékában nem. A lelő-*

⁷ „*A tojás a világvallások elterjedése előtti Euráziában s a néphitben mai napig is a nőknek, s általában a termékenységnek, az újjászülető életnek jelképe. Ilyen értelmezésben került ez az avar fehérszék sírjába is. A himes tojások pedig arról tanúskodnak, hogy a termékenység évente megújuló varázslásakor náluk is szerepet kapott a tojás, mint ahogyan sokhelyen – nálunk is – fennmaradt a húsvéti tojással kapcsolatos szertartás mind a mai napig.*” (LÁSZLÓ 1944, 87; JANKOVICS 1990, 221–222).

⁸ K. Kovács László szerint, mivel a „*tojás is szerepel, mint halotti útravaló, hogy ez is a feltámadás jelképe lenne, nehéz volna eldönteni. Meglehet, hogy az. Régi sírokban is szerepel a tojás. Avar női és gyermek, gyermeklány sírokban elég gyakori. László Gyula szóbeli közléséből tudom, hogy arra is van eset, amikor az avarok a fiatal halott leány egész felsőtestét körültraktált tojással, szorosan a karjai, vállai, nyaka mentén és a feje körül. Magyar honfoglaló sírokban azonban nem – és tudunkkal csak a pilinyi Árpádkori sírokban – találtak tojást*” – utalt NYÁRY 1906, 46-ra (K. KOVÁCS 1944, 197: 697. j.). Még egy helyen hivatkozott László Gyulára, miszerint az ő „*szíves szóbeli közléséből tudom, hogy a tojás és tyúk, illetve baromfi csontváz eddig csak avar sírokban fordult elő, de magyar sírokban nem*” (K. KOVÁCS 1944, 218. 755. j.).

⁹ K. ÉRY 1968, 103. 9. j. A lelőhelyek a FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962. sorszámai és zárójelben az *A. leletlista* sorszámai szerint: Nr. 222 (20), 276 (21), 291 (22), 379 (43), 573 (56), 721 (101–102), 814 (112), 846 (124–125), 864 (107–111), 1127 (135), 1131 (136).

¹⁰ „*Burial with eggs is not too frequent in the 10th–11th century cemeteries of Hungary, but it is much more frequently encountered in the cemeteries of the Avar period... In Sárbogárd we found eggs placed to the right hand, left knee, right clavicle, between the two femurs in front of the symphyses. At the late Avar period cemetery of Ártánd the egg was found at the following places: at the upper end of the sternum, at the right ankle, left knee, in the centre of the pelvis above the sacrum. Thus the eggs were primarily placed to the joints or in the vicinity of the genital organs.*” K. ÉRY 1968, 103–104, 131. Ekkor már ismert volt a nagy alattyan-tuláti avar temető 58 temetkezéséből előkerült tojások hasonló helyzete is: vö. KOVRIG 1963, 77; ld. alább 103. j.

¹¹ CABELLO 1970, 1–15. A munka nem került publikációs célú átdolgozásra és kiadásra, magam pedig a szerző szívességéből a birtokában maradt példányból ismerhettem meg, amit ezúton is megköszönök.

¹² A Juan Cabello által említett 9 lelőhely a FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962. sorszámai és zárójelben az *A. leletlista* sorszámai szerint: Nr. 222 (20), 276 (21), 329 (24), 379 (43), 573 (56), 814 (112), 846 (124–125), 1227 (135), 1131 (136); CABELLO 1970, 16–57.

¹³ Az értékelt 5 avar kori temető: Bugyi (Pe)-Úrböpuszta, Győr (GyMS)-Téglavető-dűlő, Kiskörös (BK)-Város alatt, Üllő (Pe)-I. temető/Disznójárás, Üllő (Pe)-II. temető/Vecsési határ: CABELLO 1970, 60–75.

¹⁴ A listát Tettamanti a FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962. gondosabb átnézésé alapján a Nr. 292 (25. után, – Esztergom [KE]-Diósvölgy: 7. századi), 329 (27), 818 (116–119), 903 (136), 1046 (10), 1143 (139), 1227 (141). számú temetőkkel, valamint a zsitvaföldemesi (nála: Zsitvaulány: 800–950 közötti, vö. *B. leletlista* 44) és sárbogárdi (6–9) lelőhellyel bővítette, és együttesen a TETTAMANTI 1975, 11. térképén megadott lelőhelyszámok – vö. TETTAMANTI 1975, 80–87. – alapján lehetett azonosítani őket; zárójelben az *A. leletlista* sorszámai.

¹⁵ Ez olyannyira elfogadhatónak látszott, hogy Milan Hanuliak is egyetértett vele: „*Die Zusammensetzung des Bestattungsinventars und die Elemente des Bestattungsritus reihen die Bestatteten mit Eierbeigaben zur gemeinen Bevölkerung der Agrarsiedlungen.*” (HANULIAK 1990, 166).

helyek a Duna-könyökben, Nógrádban sűrűsödnek. 16 életkor és nem szerint is ismert síradatból: 13 gyermek, 1 férfi, 1 nő, és 1 meghatározatlan nemű felnőt. Éry Kinga megfigyelése szerint a tojásokat általában az ízületi végződés és a nemi szervek tájékán találjuk.”¹⁶ Az utolsó mondat máig idézett tévedést tartalmazott, mert K. Érynek az egyértelműen az avar kori tojásleletek mellékletadására vonatkozó következtetése ily módon a 10–11. századi magyar köznépi temetők leleteire vonódott át.

Az újabb leletközlések azonban hamarosan a megállapítások ellenőrzésének szükségességét, illetőleg több-kevesebb megváltoztatását sugallták. Bakay Kornél a szokás gyakorlásánál akár idegen (szláv) etnikum jelenlétét is felvetette.¹⁷ Az 1130 sírral teljesen feltárt majsi 10–11. századi falusi temetőben Kiss Attila 44 sírban talált tojást, és a következőket jegyezte meg: „A tojást tartalmazó sírok 22%-a férfisír; 17%-a női sír; 61%-a gyereksír. A tojás mellékletek vázhoz viszonyított helyzete megoszlik, egyaránt fekszenek a koponya mögött, mellkason, medencelapáton és lábfejcsonatok körül.”¹⁸ Más képet mutatott a 805 sírral szintén teljesen feltárt 9–12. századi csekeji falusi temető, amelynek hét sírjában egy-egy férfi, nő és serdülő, valamint három gyermek és egy kisgyermek nyugodott, s a tojást az elhunyt lábvége és feje mellé,

meg a jobb lába alá helyezték. A közreadó elfogadta, hogy a tojás alkalmasint ételmelléklet is lehetett, de inkább a szimbolikus szerepe mellett foglalt állást.¹⁹ Mivel a majsi és a csekeji temető akkortájt egyaránt köznépinek volt jelölve, a meglepetés a temetőkénti egynél nagyobb tojásmennyiséget, a férfi és női eltemetettek sokaságát, végezetül pedig a tojások helyzetét illetően egyaránt jelentkezett. Később Gallina Zsolt és Hajdrik Gabriella a pirosra festett tojások jelentőségét hangsúlyozta,²⁰ Istvánovits Eszternek pedig a leletek csekély száma tűnt fel, és újra felvetette a szokás avar kori kapcsolatait.²¹ Jakab Attila arra hívta fel a figyelmet, hogy a nyíregyháza-felsősimai 10. századi magányos sírban nem köznépi leletanyagú férfi nyugodott.²² Lőrinczy Gábor és Türk Attila tételesen áttekinthette a korábbi általánosító véleményeket,²³ de a mindössze két szeged-kiskundorozsma-hosszúhíti példány jelentéktelensége következtében nem volt érdemes tovább vizsgálni. Gáll Erwin szerint a Gyulafehérvár (Rom)-Mentőállomás lelőhelyen a hamvasztásos temetkezésekről áttérő (szláv?) népesség, a kései avarok leszármazottai és a bolgárok kevert 8–10. századi II. és a magyarokkal kibővült 10–11. századi III. temetője között felismerhető temetkezési szokásbeli hasonlóságok között a tojás melléklet is szerepel.²⁴ További fontos megál-

¹⁶ TETTAMANTI 1975, 109.

¹⁷ „Egyelőre nem tudom megmondani, hogy a kővel körülrakott vagy kőpakolásos sírok, a tojás melléklet és az edénydarabok sírba tétele idegen etnikumot jelezhet-e?” (BAKAY 1978, 189).

¹⁸ KISS 1983, 159.

¹⁹ Rejholicová felsorolásához képest többletként szereplő 537. sírról (B. 27) vö. Hanuliak megállapítását. A feldolgozó szerint „Manchmal wurden sie als eine Beigabe/Speise untergebracht,... doch scheint es, daß es sich bei den meisten Funden um Symbolik handelt, verknüpft mit der Vorstellung über das Jenseits, den Glauben an die Auferstehung und ein neues Leben.” (REJHOLCOVÁ 1995a, 18; REJHOLCOVÁ 1996, 355; HANULIAK–REJHOLCOVÁ 1999, 87). Korábban Milan Hanuliak összegezte az ellentmondó magyarázatkiérleteket: Eszerint a jelenkorig kimutatható szokásra vonatkozóan: „das Fehlen direkter Belege erlaubt es nicht das richtige Wesen der ursprünglichen Funktion zu deuten. Die große Mannigfaltigkeit ethnographischer Parallelen verdunkelt eher unser Problem, als daß sie es zu lösen vermöchten. Nach ihnen verbindet man mit den Eiern in den Gräbern die Symbolik der Wiedergeburt..., die Funktion einer Nahrungsbeigabe..., die Fähigkeit neues Leben zu schenken... und schmerzende Stellen magisch zu heilen.” (HANULIAK 1990, 166).

²⁰ A homokmégy-székesi „19. gyermeksírból pirosra festett tojás került elő, amelyet a halott kezeiügyébe adtak, [s miközben ezek] a sírba tett tojások a feltámadásra váró halotti állapot és a magzati lét jelképei, a piros tojás fokozottan az élet és újjászületés szimbóluma a természet élményének hatása alatt élő ember hitvilágában.” (GALLINA–HAJDRIK 1998, 161).

²¹ „A honfoglalás kori temetőkben a tojás viszonylag gyakori melléklet. A Rétközben mindössze 2 esetben regisztrálták. Az egyik Gáva-Vásártér 27. sírjában, a másik Ibrány-Esbó-halom 150. sírjában került elő. Mindkét esetben gyermek mellett találjuk. Az alacsony számnak talán nemcsak az az oka, hogy kevés a jól megfigyelt temetkezés, hiszen Ibrányban is mindössze egy esetben fordult elő. Mindkét esetben köznépi temetőben fordult elő, a közép- és vezetőréteg rítusából hiányzik a tojás mellékletadás szokása (Tettamanti 1975, 109).” (ISTVÁNOVITS 2003, 357). Másutt az avarokra jellemző és a 10–11. századi rétközi temetőkben kimutatható rítuselemek között a tojás sírba tételét is megnevezte (ISTVÁNOVITS 2003, 448).

²² JAKAB 2009, 117.

²³ LŐRINCZY–TÜRK 2011, 429–430.

²⁴ GÁLL 2013, I. 192, 639.

lapítása volt, hogy a többségi tojásos gyermeksírok mellett felnőtt-, sőt lovas-fegyveres férfisírok is vannak, s ő utalt arra is, hogy a síredénybe helyezett tojás étel, azaz főtt tojás lehetett.²⁵ Nagyszebeni kollégája, Aurel Dragotă Kárpát-medencei kitekintésű 10–11. századi gyűjtést végzett,²⁶ és főként a tojás mellékletek változatos elhelyezésére összpontosította a figyelmét.²⁷ Tóth Anikó ismételtelen csak a korábbi nézeteket vette szemügyre,²⁸ viszont Horváth Ciprián új megfigyelések egész sorával jelentkezett. Megnevezte a szeged-kiskundorozsma-hosszúhátú lelőhelyet mint szállási temetőt, bemutatta, hogy temetőnként egynél is több temetkezésben, továbbá felnőtt sírokban is felbukkant tojás, s azt is, hogy K. Éry Kingának az általa is hibásan értelmezett véleményétől eltérően a tojáshéjak a csontvázak különböző testtájain láttak napvilágot, és az edényben találtak akár ételmellékletként is szolgáltak. Végezetül új korabeli párhuzamokat ismertetett, utalt az avar kori előz-

ményekre is, és a szokás gyakorlatát a 10. század harmadik harmadától a 11. század második feléig keltezte.²⁹ Bár nem kívánt állást foglalni a 9. századi előzmények kapcsolatait illetően,³⁰ közülük sokat, köztük edénybe helyezett tojásosot is maga ismertetett.³¹ Ellenben Mesterházy Károly úgy vélte, hogy „*a tojás mellékelésének [magyar] szokása valószínűleg Kárpát-medencei átvétel a helyi lakosságtól*”, Tettamanti Sarolta adatgyűjtésének arra az eredményére támaszkodva, hogy ez a szokás szegényes köznépi jellegű, s „*a klasszikus honfoglaló anyaggal (azaz lovas sírokkal) jellemzett temetőkben és sírokban nem fordul elő*”. Végezetül megjegyezte, hogy „*a sírban való elhelyezés önmagában is jellemző adat lehet, s ebben a tekintetben a győr-pós-dombi példa a szokás értelmetlen átvételére vall*”.³² 2015-ben más témában, különösebb vizsgálat nélkül, magam is a szimbólum szerep mellett foglaltam állást.³³

²⁵ GÁLL 2013, I: 636.

²⁶ Tárgyalta a 139. síros Dunaradvány (Radvaň nad Dunajom, okr. Komarno, Nitriansky kraj, Szlk)-Vért (Virt) lelőhelyű, 07/3–08/1 – az ADAM szerinti század/egyed század rendszerű keltezési sorrendben: ADAM 2002, I: 12. – II. avar temetőt, a balcsiki és kjulevhai 7. századi óbolgár temetőt (ld. alább), továbbá a *B. leletlistában* szereplő (25–27, 30, 37, 39–43) 9–9/10. századi lelőhelyeket, s az *A. leletlista* alábbi tételeit (2–3, 10, 13, 15–18, 27–30, 31–34, 36–38, 44–45, 48–53, 57–100, 117–118, 120–124, 129, 143–144, 145–146), végezetül jórészt a FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962-t idézve felsorolta az *A. leletlista* következő adatait (1, 5, 19, 20, 21, 22, 41–42, 43, 56, 101–102, 107–111, 112, 136). Egyetlen téves lelőhelyadata Nagydorog volt, mert félreértette a leletkataszter ottani tárgylisztájában a „tojásdad” jelzőt (DRAGOTÁ 2014, 188; vö. FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962, 55: Nr. 699). Megjegyzendő, hogy a dunaradványi temető ismertetésében keveredés történt a tyúksont- és a tojásleletes sírok között, mert tojáshéjak (*škrupiny iz vajca, škrupiny vajička*) csak a 83, 92, 102, 104, 105, 110, 112, 120. és 121. sírban láttak napvilágot, a Dragotă által felsorolt sírok többségében nem: vö. TOČÍK 1992, 24–92; ADAM 2002, I: 301.

²⁷ Az általa összegyűjtött 10–11. századi leletekre vonatkozó megállapításait a tanulmánya kivonatában összegezte, miszerint a tojásmaradványok a sírokban a következő helyeken fordultak elő: a) a bal láb külső oldalán a térdnél, a bokánál, a térdkalácsnál és a medence jobb oldalán; b) a bal láb külső oldalán a térdnél és a bal lábfejnél; c) a bal sípcsont környékén egy agyagedény közelében; d) a medencén, annak bal és jobb oldalán vagy a közepén; e) néha a koponya környékén; f) egy agyagedényben; g) a jobb és bal hónaljnál; h) a sípcsontok között (DRAGOTÁ 2014, 183).

²⁸ TÓTH 2014, 180.

²⁹ HORVÁTH 2014, 175–176, 229–230.

³⁰ HORVÁTH 2014, 321.

³¹ HORVÁTH 2014, 324. A lelőhelyeket ld. alább.

³² MESTERHÁZY 2014, 495. Az utolsó mondat jelentésére rákérdeztem, s ezt Mesterházy Károly úgy magyarázta, hogy szerinte a tojást eredetileg a lábak közé volt szokás helyezni, ezért tartotta értelmetlen átvétel jelének azt, hogy a győri példány a koponya mellett feküdt.

³³ A csecsemősírokban is „*a jövőbelátó pogány jószándék mutatkozott meg az étel- vagy az italmellékletet jelző edények, valamint a húsételekből visszamaradt állatsontok esetében, vagy legalább is az újjászületés reményét jelző tojások adományozásával*.” (KOVÁCS 2015a, 22–23, 104. j.). A szemlézett tojás mellékletes csecsemősírok: Gyenesdiás (Za)-Algyenes, a 7/3–9/1 közé keltezett avar kori temető 18, 191. és 218. sírja, továbbá e tanulmány B. 9, B. 14, B. 22, A. 8, A. 56, A. 81 listaszámú sírjai (KOVÁCS 2015a).

A 10–11. SZÁZADI ADATGYŰJTÉS ÉRTÉKELÉSE

Az adatgyűjtésem első meglepetését az okozta, hogy a korábban csak a leletkataszteri válogatás alapján készült 11, illetőleg 20 lelőhelyes lista 55 tételre nőtt,³⁴ és ezúttal először lehetett azt is számszerűsíteni, hogy e temetőekben legalább 149 sírban tártak fel vagy figyeltek meg tojást,³⁵ mégpedig legalább 182 darabot.³⁶ A 149 eltemetett egyén közül 16 (10,74%) volt férfi, akiknek többsége inkább az idősebb korcsoportokból került ki,³⁷ 32 (28 + 4?; 21,48%) volt nő, viszont inkább a fiatalabb korosztályokból,³⁸ s hozzájuk 4 felnőtt (2,68%), 3 serdülő/*juv.* (2,01%) és 20 adat nélküli személy (13,42%)³⁹ csatlakozott, végezetül 74 (49,66%) különféle korú gyermekkel egészült ki. A gyermekek között ismét határozott megkülönböztetés mutatkozott a kisebbek javára, tehát az általános statisztikai adatok szerint a tojás melléklet adása elsősorban nekik volt szánva.⁴⁰ A sírokba általában kevés tojást tettek: öt volt egyben, három ötben, kettő pedig 18 sírban úgy, hogy két alkalommal a „több” tojást, egyben pedig a „néhány”-at is kettőként kezeltem.⁴¹ Mind ebből következik, hogy az eltemetettek zöme, összesen 125 esetben, 83,89%-ban valószínűleg csak egy tojást kapott. A tojások vizsgálatával általában nem foglalkoztak, szabatos házityúk (*Gallus gallus domesticus*) meghatározást csak a csekeji (16–18) és ipolykiskeszi (47–48, 50–53), tojásokra, valamint ugyanott egy házityúk és két házilúd (49: *An-*

ser domesticus) tojásra adtak, Éry Kinga az összes sárbogárdi sírban (6–9) *hen's egg*/tyúktojás kifejezést használt, Kiss Attila sorozatban több alkalommal, de nem minden esetben, tyúktojásnak nevezte a tojást (65, 76–86, 88–90), Nyáry Albert pedig kis tyúktojást említett (116). Kiss, illetőleg Bakay Kornél lúdtojást is vélelmezett (70: 1 db, 87: 4 db, ill. 131: több, 144: 2 db, 146: 1 db), Szekeres László és Szekeres Ágnes pedig tyúk- vagy kacsatojást vélt felismerni (127), de felmerült valamilyen vízimadár (lúd?) tojásának a lehetősége is (145: 2 db), ellentétesen pedig annak kizárása, hogy a héjmaradványok tyúktojáshoz tartoztak (46). A leletek többsége bizonyára tyúktojás lehetett, ami a közösségek feltételezett baromfitartásából és a néhány meghatározott vagy vélelmezett példány alapján valószínűsíthető. A felsorolásból az is kiderült, hogy két esetben kétféle, azaz tyúk- és lúdtojás együttes sírba tétele is bizonyított, illetőleg gyanított (49, 87). Érdekes, hogy a tojások hajdani, sírbatételkori állapotát a langobard és avar kori példányoktól eltérően⁴² talán egyedül csupán az ipolykiskeszi példányoknál vizsgálták,⁴³ ezért értelmetlen volna egy olyan kérdésfeltevés, hogy a 10–11. században is esetleg nem ép, hanem már kiköltött tojások héját helyezték-e a halottak, vagy legalábbis egy részük mellé.

Meglepően új eredményt hozott a tojások elhelyezésének vizsgálata, mert bebizonyosodott, hogy

³⁴ Az *A. leletlistában* a sírokat a nézetem szerinti temetőtípusok csoportosításában, ábécésorrendben rendeztem: 10. századi szállási temető(részlete)k (1–3), 10. századi magányos sír (4), 10. századi falusi temető(részlete)k (5–12), 9/10–11/12. századi falusi temető(részlete)k (13–142), 11. századi temető(részlete)k (143–146), templom körüli temetők (147–149). Az egyes sírokra zárójelben a sorszámukkal hivatkoztam.

³⁵ Olyan temetők, amelyekben bizonytalan mennyiségű tojásos sír volt (31, 35, 149).

³⁶ Megnevezve 167 példány volt, továbbá 2-2 darabként számoltam a „néhány” (35) és a „több” (102, 131, 149) adatokkal. Egy sírbéli egy tojásként kezeltem további közöletlen (11, 12, 20, 22, 26, 31), illetőleg rosszul közölt (116) leleteket.

³⁷ A 16 férfi korcsoportjai: 3 *ad.* (68, 109, 121), 2 *ad.-mat.* (76, 96), 8 *mat.* (4, 42, 60, 71, 73, 86, 87, 98), 1 *mat.-sen.* (10), 2 ? (1, 142).

³⁸ A 28 + 4 nő korcsoportjai: 5 fiatal (36, 37, 113, 114, 116), 9 *ad.* (45, 47, 57, 65, 66, 80, 85, 99, 110), 6 + 1 *mat.* (50, 72, 77, 81, 90, 107, 111), 2 *mat.-sen.* (25, 58), 5 + 4 ? (21, 29, 38, 39, 54, 117, 130, 138, 139).

³⁹ A 4 felnőtt (28, 30, 135, 137), 3 serdülő (12, 15, 75) és 19 adat nélküli személy (13, 20, 22, 26, 31, 32, 33, 34, 35, 43, 56, 101, 102, 115, 118, 119, 131, 134, 146) listaszámjai.

⁴⁰ A 74 tojás mellékletes sírban nyugvó gyermekek korcsoportjai: 4 csecsemő (8, 19, 53, 78), 49 kisgyermek (2, 5, 7, 9, 18, 23, 27, 41, 44, 46, 48, 49, 51, 52, 55, 59, 62, 63, 67, 69, 74, 79, 82, 83, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 97, 100, 103, 104, 105, 106, 108, 120, 122, 123, 124, 126, 128, 132, 133, 140, 141, 143, 145), 11 gyermek (3, 6, 16, 17, 24, 61, 64, 70, 84, 129, 144) és 10 meghatározatlan korú (kis)gyermek (11, 14, 40, 91, 112, 125, 127, 136, 147, 148).

⁴¹ Az adatoltan több tojást tartalmazott sírok tojás mennyisége: 1 × 5 db (87: férfi), 5 × 3 db (57, 99: nő, 28: felnőtt, 49, 92: kisgyermek), 18 × 2 db (1: 1 férfi, 38, 65, 81: 3 nő, 135: 1 felnőtt, 61, 64, 144: 3 gyermek, 59, 69, 89, 105, 140, 145: 6 kisgyermek, 14: ? korú gyermek, 38: néhány, 102, 131: több).

⁴² Erről alább.

⁴³ HANULIAK 1994, 65.

a megállapítás, miszerint a tojásokat leginkább „*a halott izületi végződéseikhez és a nemi szervei tájékára*” tették,⁴⁴ félreértésen alapult és teljességgel téves. A 182 tojás közül mindössze kétszer említettek a szeméremtájéokra helyezett példányt egy 6-6,5 éves kisgyermek (7) és egy 7,5 éves gyermek (24) esetében, s talán további hat lelet is még erre a testtájra kerülhetett, de nem volt pontosan megnevezve,⁴⁵ és áttételesen itt említhetők meg a medencére vagy a kismedencére tett példányok.⁴⁶ A helymeghatározások általában annyira pontatlanok voltak, hogy kísérletet sem tettem a többi tojás fekvése és a csontok izületi végei kapcsolatának latolgatására, hanem a leleteket csupán némi következtetéssel a csontváz jobb és bal oldala, illetve hosszanti középtája szerint csoportosítottam. E csoportok ismertetése előtt meg kell jegyezni, hogy mivel mind a nemi szervek, mind az izületi végződések tája – különösen ha valaki nem a csontok, hanem a hajdani lágyrészek kiterjedését is hozzájuk képzelem – az általam csoportosítottaknál jóval tágabban is

értelmezhető, tehát a tojások sírba tételének gyakorlatát szemléltető korábbi feltevést bárki továbbra is inkább elfogadhatja. Magam végül 56 tojást származtattam a halott jobb oldaláról,⁴⁷ tagadhatatlan önkényességgel, mert némelyikük – pl. a hosszúcsontok melletti maradványok, ha jelöletlenül azok belső oldala mellett feküdtek – a középtájra is besorolható lett volna. A halott bal oldalára 42 tojást tehettem,⁴⁸ a test középső sávjára pedig valószínűleg 53 maradvány kerülhetett.⁴⁹ A 29 értékelhetetlen adatot⁵⁰ leszámítva, a fenti 151 értékelhető helyzetleírást némi elkerülhetetlen erőltetettséggel összegezve megállapítható, hogy 18 tojás volt a fej körül és alatt, 16 a vállak körül, felett és alatt, 18 a fel- és alkar mentén, felett és alatt, 2 a kézben, 7 a kéz mellett, 9 a mellkason, mellette és alatta, 9 a hason/medencén, 2-2 a medence mellett, illetőleg a szemérem(csontok) előtt, 4 a lábak mellett, között és alatt, 8 a comb(csont)ok mellett és között, 26 a lábszár(csont)ok mellett és alatt, 9 a lábfejen, mellett és alatt, végezetül 21 a lábvégnél.

⁴⁴ K. Éry Kinga általánosítása a sárbogárdi négy sír (6–9) mellett összesítésként megnevezetlen avar temetkezések tojásaira vonatkozott, s a szeméremrészre hivatkozással konkrétan, az izületi végekre, azaz a növekedés területeire utalással pedig áttételesen mintegy sugallta a tojásoknak a másvilági újjászületés szimbólumaként való értelmezését. Azért is szilárdulhatott meg ez a „sugallat”, mert kimondva-kimondatlanul a későbbi idézői is így gondolták.

⁴⁵ 2-2 db a combcsontok között (1: férfi, 93: kisgyermek), a jobb combcsont belső oldalánál (73), a bal combcsont belső oldalán (118: ?, 120: 5-6 éves), a lábak között, ha a combcsontokat értjük rajtuk (33: ?).

⁴⁶ A medencében (80: nő), a jobb és a bal medencén (49: kisgyermek), a medence bal felső szélénél (6: gyermek), a jobb medence helye felett (41: kisgyermek), a hason (147: gyermek, 148: gyermek).

⁴⁷ A test jobb oldalára helyezett 56 tojás helyzete: 7 a koponya oldalánál (14: 2 db, 16, 46, 76, 96, 108), 4 a vállánál (105, 109, 138, 146), 1 a kulcscsonton (9), 3 a kulcscsont belső oldalánál (99: 3 db), 1-1 a lapockánál (61), a hónalj táján (19), a kar belső oldalánál (48), a felkar alsó végénél (59), a kar alatt (137), 3 a könyök külső oldalánál (21, 50, 52), 1-1 az alkar felett (129), az alkar alatt (116), a kezében (44), 7 a kéz mellett (8, 95, 103, 104, 105, 106, 126), 1 a medence mellett (2), 2 a lábnál (37, 47), 1-1 a combcsont fejénél (83), a combcsont belső oldalánál (73), a combcsont mellett (69), 9 a lábszárcsont mellett (29, 30, 36, 60, 81: 2 db, 110, 135: 2 db), 1-1 a lába alatt (15), a lábfejen (68), 2-2 a boka külső oldalánál (144) a sarok alatt (113, 114), 1-1 a lábfej mellett (88), a lábvégnél (17).

⁴⁸ A test bal oldalára tett 42 tojás helyzete: 4 a koponya mellett (45, 54, 66, 85), 1-1 a kulcscsont alatt (122), a kulcscsont felett (123), a vállán (128), a vállnál (38), a váll helyén (3), 2 a kar belső oldalánál (49, 143), 1-1 a felkarcsont fejénél kívül (65), a felkarcsont közepén (61), a felkarcsont alsó végénél kívül (75), 2-2 a felkarcsont mellett (34, 79), a könyök külső oldalánál (53, 136), 1-1 a bal alkarra húzott karperec alatt (124), a kezében (94), a medencétől balra (31), a láb mellett (13), a combcsont mellett (27: edényben), 8 a lábszárcsontok mellett (28: 3 db, 38, 42, 98, 140: 2 db), 1-1 a síp- és szárcsont között (71), a sípcsont alatt (86), a térd melletti lókoponya felett (4), 8 a lábfejsontok végénél (57: 3 db, 64: 2 db, 92: 3 db).

⁴⁹ A test középső sávjára rakott 53 tojás helyzete: 1-1 az arckoponya előtt (65), az állcsúcsnál (74), az állkapocs előtt (59), a nyakszirtnél (18), 2 a koponya mögött (67, 97), 1-1 a koponya alatt (82), a vállon/mellkason (127), 2 a mellkason (55, 91), 3 a mellkas jobb oldalán (84, 90, 121), 1-1 a jobb oldali bordák mellett (69), 1 a bordák és a medence között (23), a bal mellkason (5), a bal mellkas alatt (100), a bal ágyékcsigolyáknál (63), 2 „a hason” (147, 148), 1-1 a jobb és bal medencén (49), a medencében (80), 2 a bal medencelapát felső szélénél (6, 77), 1 a jobb medence helye fölött (41), 2 a szeméremcsontok előtt (7, 24), 1 a bal combcsont belső oldalánál (120), 3 a combcsontok között (1, 93, 118), 1 a lábak között (33), 5 a lábszárcsontok között (51, 58, 89: 2 db, 117), 1 a lábfejsontok felett (87), 12 a lábak végében (10, 70, 87: 4 db, 107: edényben, 111: edényben, 131: 2 db, 145: 2 db), 2 a lábsontok alatt (18, 143: edényben).

⁵⁰ A 182-ből hiányzó 31 példány között 11 látott napvilágot ismeretlen körülmények között (11, 12, 25, 62, 72, 78, 112, 119, 125, 130, 139), 20 pedig minden adat nélkül említett (20, 22, 26, 31, 35: néhány/2 db, 39, 40, 43, 56, 101, 102: több/2 db, 115, 132, 133, 134, 141, 149).

Mindebből kitűnt, hogy a temetéskor egyáltalán nem igyekeztek a halott ízületi végződéséhez vagy a szeméremtájékához tenni a tojást, a gyakoribb hely inkább a test két vége lehetett, azaz a fej és a vállak tájéka 34 (22,52%), a lábfejek és a lábvégék környezete pedig 30 (19,86%) esetben. Ez a változatosság ellene mond bármiféle kötött szertartásos kívánalomnak, s ezt az ellentmondást némileg megerősítik többpéldányos sírokban tett megfigyelések is. A 18 kétpéldányos temetkezés alig több mint felében tették le egy csoportban a két tojást, mert hétben szinte ötletszerűen rakosgatták,⁵¹ az öt hárompéldányosból azonban csak egy volt gondosan széthelyezett, a többi pedig csoportos ugyanúgy, mint az egy ötpéldányos.⁵² Különlegességként kell megemlíteni az öt esetet, amikor a tojást a halott mellé helyezett edényben találták, ugyanakkor tíz további alkalommal az edényt és a tojás(oka)t külön-külön tették a sírba.⁵³

Az összegyűjtött 149 sírból 85 (57,05%) volt a tojáson kívül is mellékletes, 48-ban (32,21%) a tojást nem kísérte egyéb tárgy, 16 (10,74%) temetkezésre⁵⁴ vonatkozóan nem ismeretes a mellékletesség adata. A mellékletesek között a férfiak 13 tagú, inkább az idősebb korosztályokból álló együttesében 10. századi fegyveres (íjfelszereléses, szablyás, baltás), lószerszámos temetkezések is voltak (1, 4, 42, 121, 142), egyikük sírját (10) pedig Provence-i Hugó itáliai király (926–931) denára keltezte, egyébként néhány egyszerű ékszer, eszköz, edény volt még bennük (60, 68, 73, 86, 87, 96, 88).⁵⁵ A női csoport 22 + 2, inkább némileg fiatalabb tagjának sírjában a tojás kísérőleletei

között a köznépi jellegű választék: csat, sima, csepp alakú és S-végű karika, fülbevaló, csüngő, karperec, gyűrű, valamint orsógomb, kés, vödöröske, edény, továbbá I. András H8 denára (77) mellett 2 meghatározhatatlan érme (65, 114) is előfordult, némelyikük a maga nemében kiemelkedőbb választékkal (65, 107, 114, 117, 138).⁵⁶ A négy felnőtt közül egy jadebetétes bronzgyűrűs, valamint egy I. László H25 denáros személy érdemelt említést (30, 135, ill. 28, 137), a köznépi ékszeres serdülő/*juv.* (68) és öt gyermek (16, 17, 24, 84, 144) közül egyik sem. Az általában hozzájuk hasonló leletanyagú 28 kisgyermek + 3 csecsemő (8, 19, 53) között is akadt néhány, akinek érméje volt: Kopasz Károly francia király (840–877) blois-i denára (126), Odo francia király (888–898) toulouse-i denára (54), I. András H8 denára (55, 83), továbbá egyedi lelettárgya: hevedercsat (120), 3 juh *astragalus* (8), bronzkereszt (79), illetőleg viszonylag széles választékú, pártadíszeket (145), csüngős veret tartóveretet (18), bronz- vagy ólomveretet (46, 63), valamint fülesgomb, csörgő, nyakperec, gyöngysor, karperec, gyűrű, csipesz, edény némelyikét is tartalmazó leletegyüttese.⁵⁷ A három meghatározatlan korú gyermek egyikének (130) egyetlen lelete Salamon H14/15 denára volt, a többiek (115, 149) köznépi ékszereket kaptak ugyanúgy, mint a négy adat nélküli személy hármója (13, 104, 105), viszont a negyedik (147) S-végű karikáit és nyakperecét hat kerek ruhadísz egészítette ki. A felsorolás alapján belátható, hogy a tojásos sírok tárgyainak tarka választéka alapján nem lehetett valamiféle tudatosan egybehangolt mellékletadási gyakorlatot sejtteni.

⁵¹ Az eltérő helyre rakott 7×2 tojás (1: a bal medencére, ill. a két combcsont közé, 38: a bal vállához, ill. a bal lábszára mellé, 59: az állkapcsa elé, ill. a jobb felkarja alsó végére, 61: a jobb lapockája végéhez, ill. a bal felkarcsontja közepéhez, 65: az arckoponyája elé, ill. a bal felkarcsontja fejéhez kívül, 69: a jobb mellkasára, ill. a jobb combcsontjához kívül, 105: a kezéhez, ill. a vállához), a csoportosan lerakott 9×2 tojás (14, 64, 81, 89, 131, 135, 140, 144, 145), adat nélkül 2×2 tojás (35, 102).

⁵² Az eltérő helyre rakott 3 tojás (49: a bal kar belső oldala mellé, ill. a jobb és bal medencére), a csoportosan lerakott 4×3 tojás (28, 57, 92, 99) és az 5 tojás (87: 1 lábfejsontok felett, 4 a lábfejsontok végében).

⁵³ Az 5 sírban edénybe tett 1-1 tojás (142: ? korú férfi, 107: *mat.* nő, 110: *ad.* nő, 111: *mat.* nő, 24: 7,5 éves gyermek), viszont 9 esetben külön-külön tették a sírba az edényt és a tojást (16, 29, 65: 2 tojás, 69: 2 tojás, 77: csak edénytöredékek, 86, 87: 5 tojás, 88, 108). Egy 4 edényes sírban (130) a tojás helyzete ismeretlen maradt.

⁵⁴ A mellékletek létre vonatkozó adatok nélküli 16 sír (11, 12, 20, 22, 26, 31, 32, 33, 34, 35, 39, 40, 43, 56, 115, 149).

⁵⁵ A tojásos és egyéb mellékletes 13 férfisír: 2 *ad.* (68, 121), 1 *ad.-mat.* (96), 7 *mat.* (4, 42, 60, 73, 86, 87, 98), 1 *mat.-sen.* (10), 2? (1, 142).

⁵⁶ A tojásos és egyéb mellékletes 22 + 2? női sír: 4 fiatal (36, 37, 113, 114), 6 *ad.* (45, 47, 65, 80, 85, 110), 6 + 1? *mat.* (50, 72, 77, 81, 90, 107, 111), 4 + 1? (21, 29, 38, 117, 139).

⁵⁷ A tojásos és egyéb mellékletes 28 kisgyermek- + 3 csecsemősír (5, 8, 9, 18, 19, 23, 27, 44, 46, 51, 53, 55, 63, 67, 69, 74, 79, 83, 88, 89, 93, 97, 100, 103, 108, 120, 124, 126, 140, 141, 145).

Végezetül, a 48 melléklet nélküli temetkezésben ugyanúgy előfordult mindkét nemű és minden korcsoportbeli halott,⁵⁸ mint a mellékletesek sorában.

A 10. századi temetőtípusokban feltárt (1–12), valamint a 9/10. századi érmét is tartalmazó (10, 51, 126), továbbá a 9/10–11/12. századi temetők korai sírjaiból való vagy sejtethető kísérő mellékletű tojásos temetkezések (42, 121) kellően tanúsítják a mellékletadás e fajtájának már a honfoglaláskorban is meglévő gyakorlatát, amelynek a 11. századi folytatását a leletek sokaságán túl öt érmés sír tényszerűen is tanúsítja, háromban I. András H8 (55, 77, 83), egyben Salamon H14/15 (127), és egyben I. László H25 denárával (135). További keltezési pontosítást lelőhelyenkénti vagy tárgytípusonkénti egyedi elemzések tennének lehetővé, itt csupán a csekeji, ipolykiskeszi és nyitra-šindolkai megállapításokra⁵⁹ utalhattam, magam pedig a majsi temető vizsgálataira tértem ki.

A rekord mennyiségű, 44 tojásos sírt tartalmazó majsi temető értékelésekor Kiss Attila természetesen felismerte e leletcsoport jelentőségét. A lelőhely 13 tárgytípusának elhelyezkedését bemutató, majd összesítő térképsorozatában kimutatta, hogy a temetőnek a 10. század valamelyik évtizedében (akár a 930-as, akár a 950-es, akár a nyitott és S-végű karikáknak a Dunántúl területére a század 60-as, 70-es éveire feltételezett divatváltásáig) történt megnyitásától a 11/12. század fordulóján bekövet-

kezett felhagyásáig⁶⁰ terjedő időszakában a tojásos temetkezések zöme a még magyar denárok nélküli középső részben látott napvilágot. Tőlük távolabb, a keleti temetőrészen, egymás közelében utalt még három tojás mellékletes sírra,⁶¹ amelyek alapján feltételezte, hogy itt a sírok egyébként általánosan körkörös, kifelé fiatalodó betelepítési rendjétől elütő új temetőrészt nyitottak.⁶² Érdekes, hogy mivel csak ezt a középső 39 tagú nagyobb, és a keleti 3 tagú kisebb sírcsoportot tudta zárt körvonallal határolni, a temető délkeleti szélén egymás közelében fekvő további két tojásos temetkezést⁶³ egyáltalán nem vette figyelembe, holott horizontálstratigráfiai indoklással ezek megásása is akár I. András, akár közvetlen utódai korára sejtethető. A temetőben 9 férfi, 11 nő, 1 serdülő, 4 gyermek, 17 kisgyermek, 1 csecsemő és 1 meghatározatlan korú gyermek nyugodott,⁶⁴ vagyis a nemi és életkori arányaik nem tértek el lényegesen a listázott Kárpát-medencei anyagtól, természetesen nem feledve, hogy az utóbbi 148 sírjának a 44 majsi egyedül az egyharmadhoz közeli, 29,73%-át jelentette. Lényeges, hogy a környékre a 10. század első felében megérkező közösség magával hozta a tojás melléklet adásának gyakorlatát, és a felnőtt sírok fekvése alapján valamikor I. András korában ismeretlen okból egyszerre hagyott fel vele. Ugyanis a 39 tagú nagyobb csoport körben szélső, tehát legkésőbbinek ítéltető temetkezéseiben – ugyanúgy, mint a keleti 3 tagú és a délkeleti ketta-

⁵⁸ Az egyéb melléklet nélküli 48 tojásos sírban nyugvók: 3 férfi (71, 76, 109), 6 + 1? nő (25, 54, 57, 58, 66, 99, 116), juvenis (15), 6 gyermek (3, 6, 61, 64, 70, 129), 21 kisgyermek + 1 csecsemő (2, 7, 41, 48, 49, 52, 59, 62, 78, 82, 92, 94, 95, 104, 105, 106, 122, 123, 128, 132, 133, 143), 5 meghatározatlan korú gyermek (14, 91, 125, 136, 147), 4 adat nélkül (118, 119, 131, 134).

⁵⁹ Milan Hanuliak szíves levelében a csekeji temetőből csak a 725. sírt (18) származtatta a 10. századból, míg az összes ipolykiskeszi temetkezést (47–53) a temető III. horizontja (I: 920-as–950-es évek, II: 950-es–990-es évek, III: 990-es–1080-as évek) előtti időből: HANULIAK 1994, 65, vö. 67–68. A nyitra-šindolkai négy tojásos sír közül háromról (103–105) Gabriel Fusek megjegyezte, hogy a pénzes temetőrészből valók, s egyet (106) a 2. horizontból (103–105), a hármat pedig a 3. horizontból származtatott (FUSEK 1998, 101, 99: Abb. 23). A horizontokról: 1. (10. század közepe–vége) (FUSEK 2003, 188), 2. (11. század kezdete, első negyede/harmada), 3. (–1090-es évek) (FUSEK 1998, 108–109).

⁶⁰ Vö. KISS 1983, 176; a temető keltezésének vitájához: BONA 1984, 290; KOVÁCS 1984; MESTERHÁZY 1984, 289; FODOR 1985, 246; KISS 1990, 199–203.

⁶¹ 224. sír: nő (77), 474. sír: kisgyermek (83): mindkettő I. András H8 denárával, 481. sír: gyermek (84): érme nélkül.

⁶² KISS 1983, 190, 181: 93. ábra.

⁶³ 628. sír: nő (90), 654. sír: ? korú gyermek (91).

⁶⁴ 44 tojás mellékletes sírban nyugvók nemi és életkori csoportjai: 9 férfi: 29. sír (60), 65. sír (68), 102. sír (71), 112. sír (73), 168. sír (76), 487. sír (86), 513. sír (87), 799. sír (98), 822. sír (98), 11 nő: 6. sír (57), 11. sír (58), 53. sír (65), 55. sír (66), 104. sír (72), 224. sír (77), 286. sír (80), 328. sír (81), 484. sír (85), 628. sír (90), 828. sír (99), 1 juv.: 143. sír (75), 4 gyermek: 33. sír (61), 42. sír (64), 72. sír (70), 481. sír (84), 17 kisgyermek + 1 csecsemő: 28. sír (59), 36. sír (62), 38. sír (63), 58. sír (67), 67. sír (72), 132. sír (74), 231. sír (78), 234. sír (79), 359. sír (82), 474. sír (83), 573. sír (88), 592. sír (89), 735. sír (92), 753. sír (93), 781. sír (94), 790. sír (95), 818. sír (97), 863. sír (100), 1 ? korú gyermek 654. sír (91).

gú csoportban is – egyaránt nyugodtak még férfiak és nők,⁶⁵ azaz a szokásnak nem volt lassú kihalási, azaz akár csupán a gyermekek mellékletadására zsugorodó kései szakasza.

Még egy vonatkozásban érdekes a majsi tojásos temetkezések vizsgálata, hiszen a falu lakói a temető megnyitásától mintegy I. András koráig, tehát legalább egy évszázadon keresztül helyeztek tojást a sírokba, bár az örökre ismeretlen marad, hogy hányan haltak meg ebben az időszakban, és közülük mekkora arányban éltek a hozzátartozók ezzel a gyakorlattal. A nagy sírmennyiségből azonban kiderülni látszik, hogy kapcsolódott-e hozzá a sírba tételnek valamilyen rituális követelménye. A sírleírások adatait rendezve kiderült, hogy ennek már nem maradt felismerhető rendszere, mert nemi vagy életkori megkülönböztetés nélkül, ötletszerűen járhattak el. Ugyanis – némi összevonással, s nem a csontvázak, hanem – a halottak testrészeire vonatkoztatva megállapítható volt, hogy fejük környékére tíz alkalommal került tojás,⁶⁶ a vállukhoz háromszor,⁶⁷ a mellkasukra hatszor,⁶⁸ a karjuk mellé háromszor,⁶⁹ valószínűleg a kezükbe kétszer,⁷⁰ a has-tájukra háromszor,⁷¹ a combjuk mellé négyszer,⁷² a lábszárukhoz hétszer,⁷³ a lábfejük tájára nyolcszor,⁷⁴

végezetül pedig három alkalommal megnevezetlen helyen kerültek tojások elő.⁷⁵ Az ötletszerű sírba telt talán a többes példányok helyzete is tanúsíthatja, hiszen raktak két-két (67, 84, 92), illetőleg 3-3 tojást (60, 95, 102) egy csomóba, és ötből négyet szintén egymás mellé, egyet meg a közelükbe (90), viszont rakosgattak 2-2 tojást külön is (62, 64, 68, 72). Véleményem szerint az ebben a leletgazdag temetőben tett megállapításaim alapján aligha lehet a 10–11. századi Kárpát-medence számos vonásában – így a feltártságban, sírmennyiségben, *in situ* megfigyelései színvonalában, az embertani anyag meghatározottságában, a használati idejében és az etnikai háttérben stb. – eltérő temetőiben előkerült tojásleletekkel kapcsolatban általános érvényű sajátosságokat elkülöníteni.

A tojásos sírt tartalmazó 56 temető a tiszántúli többséget leszámítva nagyjából egyenletesen oszlott meg a kissé önkényesen elhatárolt nagy tájegységek között, mert a 17 tiszántúlit követően a Dunántúlon 10, a Felvidéken és Észak-Magyarországon 9-9, a Duna–Tisza közén 7, végezetül Erdélyben 4 lelőhely volt. A sírmennyiségek tekintetében természetesen a Dunántúl előzte meg a többiekét a 44 majsi tojásos sír következményeként.⁷⁶ Ezek a mennyisé-

⁶⁵ A 39 tagú csoport szélső sírjai északról, az óramutató járásával egyezően: 359. sír (82): kisgyermek, 234. sír (79): kisgyermek, 513. sír (87): férfi, 573. sír (88): kisgyermek, 592. sír (89): kisgyermek, 143. sír (75): juvenis, 112. sír (73): férfi, 735. sír (92): kisgyermek, 753. sír (93): kisgyermek, 863. sír (100): kisgyermek, 828. sír (99): nő, 799. sír (96): férfi, 168. sír (76): férfi.

⁶⁶ Az alábbiakban a sírszámot zárójelben az *A. leletlista* sorszáma, majd az eltemetett neme vagy korcsoportja követi. Az aláhúzott számú sírokban több tojás is volt más-más helyen. A fej mellé helyezett tojások: az arc előtt: 53. sír (65): nő; 799. sír (96): férfi; az áll előtt: 28. sír (59): kisgyermek; 132. sír (74): kisgyermek; a fej jobb oldalánál: 168. sír (76): férfi; a fej bal oldalánál: 55. sír (66): nő, 4840. sír (85): nő; a fej mögött: 58. sír (67): kisgyermek, 818. sír (97); a fej alatt: 359. sír (82): kisgyermek.

⁶⁷ A jobb vállra: 828. sír (99): nő, 3 db; a bal váll mellé kívül: 53. sír (65): nő, 234. sír (79): kisgyermek.

⁶⁸ A jobb mellkasra: 33. sír (61): gyermek, 67. sír (69): kisgyermek, 481. sír (84): gyermek, 628. sír (90): nő; a mellkasra: 654. sír (91): gyermek; a bal mellkas alá: 863. (100): kisgyermek.

⁶⁹ A jobb könyökre: 28. sír (59): kisgyermek; a bal felkar közepére: 33. sír (61): gyermek; a bal könyök mellé kívül: 143. sír (75): juv.

⁷⁰ A jobb kézbe (?): 790. sír (95): kisgyermek; a bal kézbe (?): 781. sír (94): kisgyermek.

⁷¹ A has-tájukra: 38. sír (63): kisgyermek, 224. sír (77): nő, 286. sír (80): nő.

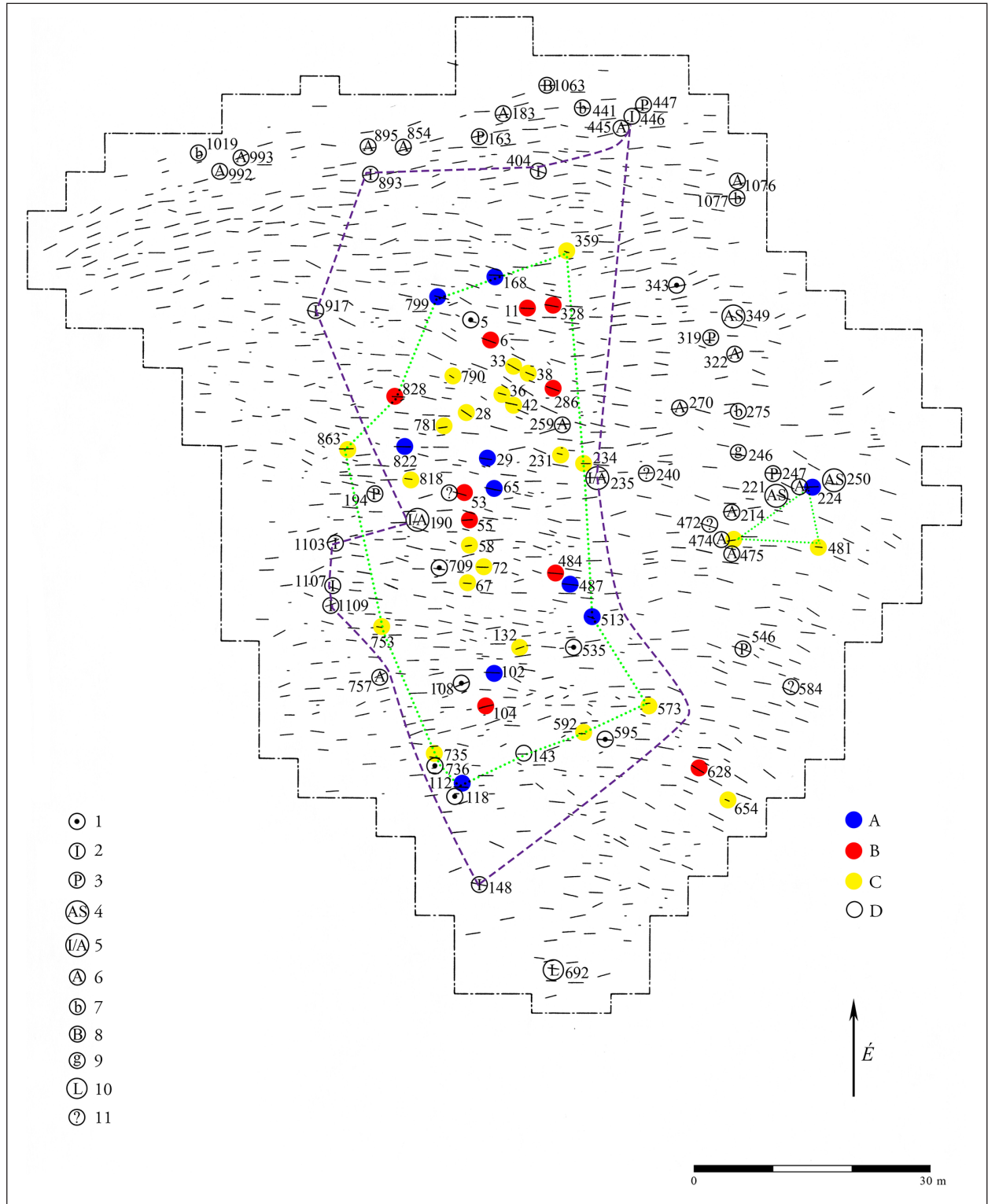
⁷² A jobb comb mellé kívül: 67. sír (69): kisgyermek, 474. sír (83): kisgyermek; a jobb comb mellé belül: 112. sír (73): férfi; a combok közé: 753. sír (93): kisgyermek.

⁷³ A jobb lábszár: 29. sír (60): férfi; a jobb lábszár mellé: 328. sír (81): nő, 2 db; a bal lábszár: 102. sír (71): férfi; a bal lábszár mellé: 822. sír (98): férfi; a lábszárcsontok közé: 11. sír (58): nő, 592. sír (89): kisgyermek, 2 db; a bal lábszár alá: 487. sír (86): férfi.

⁷⁴ A jobb lábfejre: 65. sír (68): férfi, 513. sír (87): férfi; a jobb lábfej mellé kívül: 573. sír (88): kisgyermek; a bal lábfej mellé kívül: 42. sír (64): gyermek, 2 db; a bal lábfej folytatásában: 6. sír (57): nő, 3 db, 735. sír (92): kisgyermek, 3 db; a lábfejek folytatásában: 72. sír (70): gyermek, 513. sír (87): férfi, 4 db.

⁷⁵ Megnevezetlen helyen: 36. sír (62): kisgyermek, 104. sír (72): nő; állat bolygatta sírban szétszórva: 231. sír (78): csecsemő.

⁷⁶ A tojás mellékletes sírok tájegységenként a lelőhelyszámmal és sírszámmal. A többé-kevésbé teljesen feltártnak tekinthető lelőhelyek sorszáma félkövérrel jelölve: 17 lelőhely a Tiszántúlon 25 sírral: 1, 4, 11–12, 19, 20, 24, 26, 39–40, 41–42, 46, 54, 56, 101–102, 120–124, 126, 129, 137; 10 lelőhely a Dunántúlon (Ptujt is ideszámítva) 60 sírral: 6–9, 21, 22, 25, 57–100, 117–119, 140, 141, 147–148, 149; 9 lelőhely a Felvidéken 25 sírral: 13, 15–18, 47–53, 103–106, 107–111, 130, 135, 139, 142; 9 lelőhely

1. kép. A Majs-Udvari rétek tojásos és érmés sírok. A: Férfi; B: Nő; C: Gyermekek; D: Serdülő; 1: Római érme;

2: I. István (1000–1038); 3: Péter (1038–1041, 1044–1046); 4: Aba Sámuel (1041–1044); 5: I. István vagy I. András;

6: I. András (1046–1060); 7: Béla dux (1048–1060); 8: I. Béla (1060–1063); 9: Géza dux (1064–1074);

10: I. László (1077–1095) denára; 11: Meghatározhatatlan denár

Fig. 1. The association of coins and eggshells in graves of the Majs-Udvari rétek cemetery. A: Male; B: Female; C: Child; D: Juvenile; 1: Roman coin; 2–10: Denarii issued by 2: King Stephen I (1000–1038); 3: King Peter (1038–1041, 1044–1046); 4: King Samuel Aba; 5: King Stephen I or King Andrew I; 6: King Andrew I (1046–1060); 7: Dux Bela (1048–1060); 8: King Bela I (1060–1063); 9: Dux Geza (1064–1074); 10: King Ladislaus I (1077–1095); 11: Unidentifiable denarius

gek természetesen csupán statisztikai adatok, hiszen a lelőhelyek a Kárpát-medence területén a 10. század kezdetétől I. László uralkodásáig (1077–1095) tartó csaknem két évszázadban oszlanak szét, s bár 30 temetőben valóban csupán egy-egy tojásos sírt találtak,⁷⁷ ez a mennyiség sem bizonyult általánosíthatónak, mert további 26 sírmező 2 és 44 tojásos sír közötti ilyen temetkezést tartalmazott. Ráadásul ezek a mennyiségek is csupán a teljesen feltárt temetők között volnának valójában összevethetők,

ilyen pedig a tárgyalt 56-ból mindössze 13 akadt,⁷⁸ de még az ő egyszerű összevetésük sem volna reális a temetőtípusuk, azaz használati idejük, s az ebből következő sírmennyiségük különbözősége miatt. Végezetül pedig még ezekkel a sírmennyiségekkel is óvatosan kellene bánni, hiszen az elemzett majsai példa jól mutatta, hogy az 1130 síros temető használati idejének csupán egy bizonyos részében tett a közösség a halott mellé tojást.

ÉRTELMEZÉS KUTATÁSTÖRTÉNETI VISSZATEKINTÉSESEL

Az eddig írottak a 10–11. századi tojás mellékeltes sírok hagyományos régészeti elemzését képezték, a tojások sírjátétele okának értelmezése nélkül; ennek vizsgálata az alábbiakban következik.

Többen felvetették azt a hihető ötletet, hogy a mindössze öt sírban, egy férfi (142), 3 nő (107, 110–111) és egy kisgyermek (27) edényébe helyezett tojást főttnek, azaz ételmellékletnek lehet tekinteni.⁷⁹ A mindössze három temetőben előforduló, azaz ritkasága alapján ez a gyakorlat nagyon elterjedt nem lehetett, sőt magát az értelmezést is gyengíthetik azok az esetek, amikor a tojást nemi vagy életkori megkülönböztetés nélkül az edény mellé helyezték.⁸⁰ A négy festett díszű példánynak kétségtelenül rituális jelentősége lehetett, amit kettejük (24, 44)

elhelyezése is megerősíteni látszott,⁸¹ bár az természetesen eldönthetetlen, hogy a díszítésük már korábban vagy csak a temetésre készült-e?

A többi tojás sírba helyezésének okáról többféle vélemény olvasható. Vörös István feltételezte, hogy a „tojások, tojás héjak óvó-védő, bajelhárító szerepével⁸² lehet analóg az a népvándorlás kora középkori temetési szokás, amikor az elhunyt vagy az elhunyt mellé tojást/tojásokat raktak, vagy tojás héjakat szórtak”.⁸³ A hivatkozás Wislockiné Dörfler A. Fanni⁸⁴ 1895-ben megjelent erdélyi adatgyűjtésére vonatkozott, amelyben valóban több utalás is van a tojás szerepére a néphitben,⁸⁵ azonban általánosabb vagy szűkebb, de a másvilággal is kapcsolatba hozható bajelhárító tulajdonságot ezekből

Észak-Magyarországon 18 sírral: 5, 10, 112, 113–116, 125–126, 131–134, 138, 143–144, 145–146; 7 lelőhely a Duna–Tisza közén 10 sírral: 2–3, 14, 23, 43, 44–45, 55, 127–128; 4 lelőhely Erdélyben 12 sírral: 27–30, 31–34, 35, 36–38.

⁷⁷ Vö. TETTAMANTI 1975, 109.

⁷⁸ Szeged-Kiskundorozsma (2–3), Nyíregyháza-Felsősimá (4), Sárbogárd-Tringer-tanya (6–9), Szob-Kiserdő (10), Csekej-Templom-dűlő (15–18), Hajdúdorog-Temetőhegy (39–40), Ibrány-Esbó-halom (46), Ipolykiskeszi-Nagy-Völgy-úti-dűlő (47–53), Majs-Udvari-rétek (57–100), Püspökladány-Eperjesvölgy (120–124), Letkés-Tégláégető I. (143–144), Zalavár-Kápolna (147–148), Esztergom-Zsidód (149).

⁷⁹ GÁLL 2013, 1. 636; HORVÁTH 2014, 176, 230. A szokás előzménye a 9. század második fele és a 10. század eleje közé keltezhető esztergályhorvát (Za)-alsóbárándpusztai temető 70. sírjában: MÜLLER 2004, 13.

⁸⁰ Edény és 1–2 tojás külön-külön a sírban: férfi (86, 87: 5 db), nő (29, 65: 2 db, 77: csak edénytöredékek), gyermek (16), kisgyermek (69: 2 db, 88, 108). Egy 4 edényes sírban (130) a tojás helyzete ismeretlen maradt.

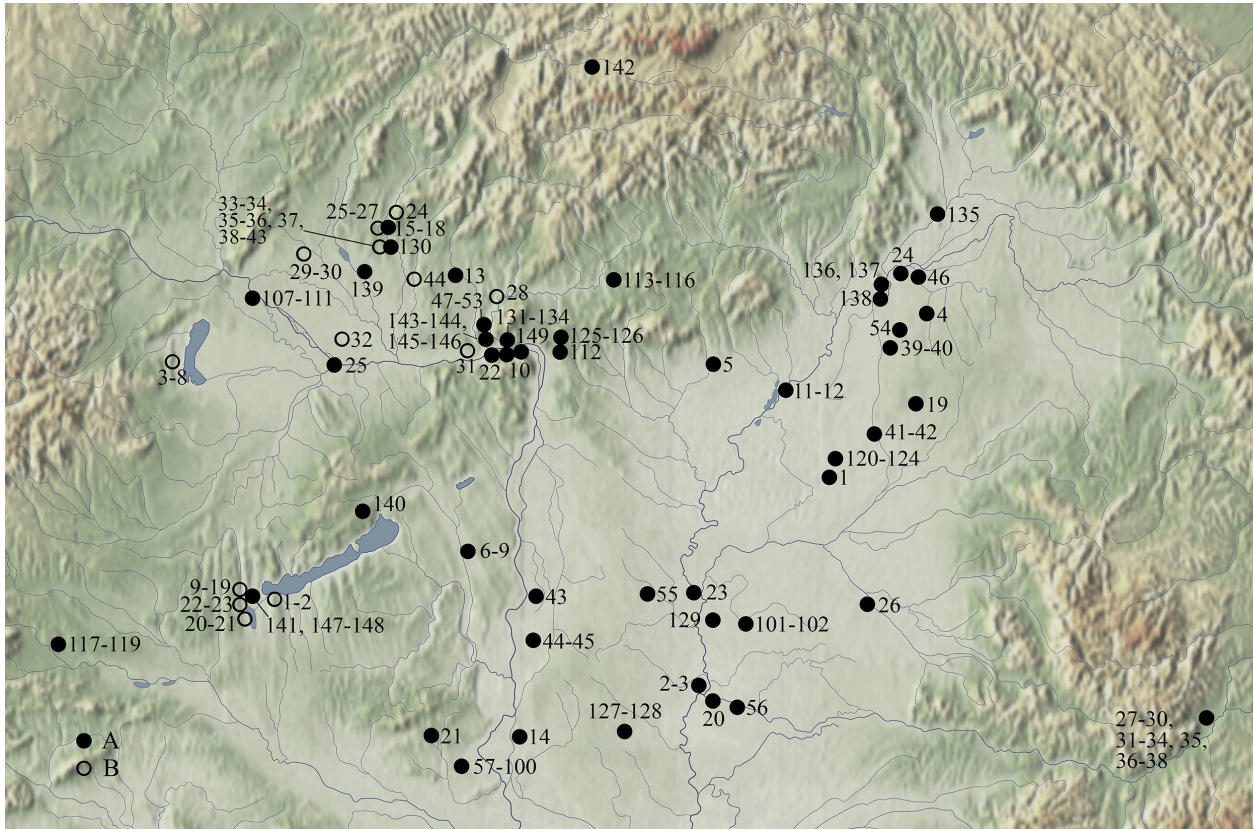
⁸¹ 24: gyermek, a szeméremcsontjánál barna festésű (?) tojással, 40/41: női vagy gyermeksírból vörösrre festett tojás, 44: kisgyermek, barnászörös festéknyomokat őrző tojással a kezében, 55: kisgyermek, a mellkasán világos alapon pirosasbarna pont-vonal mintás festésű hímestojással.

⁸² DÖRFLER 1895, 205.

⁸³ „Bajelhárító szerepe van a tyúk- és a lúdtojásnak.” (VÖRÖS 2008, 230; LEZSÁK 2009, 153; VÖRÖS 2014, 414; VÖRÖS 2015, 113). A Vörös által idézett, és mások által is megnevezett oldalon mindössze ennyi áll: „Kakast, tyúkot és tojást egyesítve találjuk a lidérczről szóló magyar néphitben, melyet itt nem akarunk mint általánosan ismert dolgot bővebben felemlíteni.” (WISLOCKINÉ 1895, 205).

⁸⁴ Szinnyei József munkájában mint Wislocki Henrikné Dörfler Fáni, betlenszentmiklósi tanítónő szerepel, vö. SZINNYEI 1914. A fentebb DÖRFLER 1895 alakban idézett cikkében Wislockiné Dörfler A. Fanni, ugyanazon Ethnographia kötet 49. oldalán Wislockiné Dörfler Fanni névalírású.

⁸⁵ Pl. szerelmi varázslat: WISLOCKINÉ 1895, 207–208; betegségek gyógyítása: WISLOCKINÉ 1895, 209, tyúktartás javítása, marhabetegség ellenszere: WISLOCKINÉ 1895, 210–213.

2. kép. A Kárpát-medence 9–11. századi tojasmellékletes sírjai. A: 1–149: 10–11/12. század; B: 1–44: 9. század

Fig. 2. Graves with eggshell finds in the Carpathian Basin. A: 1–149: 10th–12th-century graves; B: 1–44: 9th-century graves

nem lehet kiolvasni, így a más célzatú 19. századi népszokás és az avar vagy magyar sírmellékletadás gyakorlatával e feltételezett kapcsolatot véleményem szerint ki lehet zárni. A magyar népi hitvilágból és a népszokásból inkább a tojásnak mint „termékenységvarázsló, illetőleg az újjászületést, növekedést jelképező, megtestesítő tárgynak” a szerepe nyomán lehet a korábbi időkre visszakövet-

keztetni még akkor is, ha ebben a szerepben sokszor már a tudatos hiedelemhátter nélkül mutatkozik.⁸⁶ A néprajznak kicsi a rálátása a 10–11. századi leletekre, de az értelmezésükben a kutatók mind a két fenti magyarázati lehetőséget fenntartották,⁸⁷ ezért érdemes a tojás utóbbi szerepét ellenkező irányból, a legkorábbi időktől kezdődően megemlíteni. „A tojás egyetemes szimbólum, a megújuló, újjászülető

⁸⁶ Pócs 1982. Rendkívül gazdag magyar és európai hagyományanyagot gyűjtött össze Újváry Zoltán a tojásnak egy sajátos, archaikus szerepéről a szántással, vetéssel kapcsolatos tevékenységekben. E „*ritusok mögött a bőség, a termékenység előidézésének, fokozásának gondolata rejlik. A tojásnak lényegében ugyanez a funkciója a nem agrárszokásokban is*”, és összekapcsolódik „*a meghaló és feltámadó istenek problémakörével.*” (ÚJVÁRY 1969, 221, 224). „*A keleti szláv hagyományban elterjedt szokás volt, hogy pünkösdkor egy kiválasztott nyírfa alá tojásokat tettek. Egy részét megették, más részét széthintették. A szokásnak ezt a motívumát [Valerij Jakovlevics Propp orosz mesekutató (1895–1970)] a halottkultusszal hasonlítja össze és megállapítja, hogy mivel a sírnál hasonló szertartások vannak itallal, tojással, tojásos ételekkel, a halottkultusz és a növénykultusz között genetikai és tartalmi kapcsolat van, következésképpen a tojás összefüggésbe hozható a meghalás és a feltámadás gondolatával. A tojás az új életet, a növekedést van hivatva biztosítani. A tojásnak a vetőmaghoz való helyezése, a földbe elásása egészen nyilvánvalóan a gabonafélék és más termények újjászületését célozza. Kapcsolat figyelhető meg tehát itt a halálból való feltámadás és a termények növekedése között.*” (ÚJVÁRY 1969).

⁸⁷ „*Nálunk kevés nyoma van a tojásnak mint halotti ételnek, ill. a halottkultusz tárgyának. Szórványos adataink vannak a sírokba tett tojásra, amely lehet egyúttal – részben egyházi hatásra – a feltámadás, újjászületés jelképe is. Az alamizsnaként adott tojásnak inkább lehet »halotti áldozat« szerepe.*” (PÓCS 1982; vö. ÚJVÁRY 2001, 480).

természet jele, a tavaszünnepeken. A tojás, mint anyaméh a létezés eredetére és a termékenységre utal”, és számos – egyiptomi, óind, buddhista, finn, antik, orfikus, misztériumvallási – mítosz (világ)tojásra vezet vissza a teremtés kezdetét.⁸⁸ Valamilyen áttételekkel ilyen szimbolikus háttére is lehetett azoknak a régészeti leleteknek, amelyek a honfoglaláskort megelőzően a germán, avar és szláv emléktárgyakban jelentkeztek,⁸⁹ de véleményem szerint nem sokat kezdhetünk e háttér magyarázatában az ókeresztény időktől kezdődően a keresztény középkorból összegyűjtött adatokkal,⁹⁰ más kérdés, hogy az utóbbiak valóban hagyományozódhattak az újkori néprajzi gyakorlatba.

Tallózott adatgyűjtésben már 2–3. századi szarmata és 4–5. századi hun kori temetkezésből is felbukkant tojáslelet.⁹¹ A szarmata leleteket Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria a következőképpen vázolta: „Jelenleg még hiányzik a telepekről szár-

mazó tojások meghatározása, melyek olykor szakrális funkciót tölthettek be. Álljon itt csupán egyetlen példa! Tiszaföldváron az 1982/26. méhkas alakú gödörben hulladéokra dobva egy kb. 10 éves, hason fekvő, kicsavart tartású gyerekcsontváz került elő egy kutya tetemén. Egy másik kutyacsontváz is volt a gödörben, melynek alján gázlómadar 4 db 12 cm és egy 6 cm átmérőjű tojása hevert.⁹² Tojást – bár nagyon ritkán – sírba is helyeztek. Így említhetjük például a nyíregyháza-felsősimai temető 2 temetkezéséből (71, 149. sír), sírt kerítő árokból pedig két esetben Szabadkáról.⁹³ A viszonylag kisszámú lelet ellenére nyilvánvaló, hogy a baromfitartás ketős célja a szarmatáknál is a tojás és a hús volt.”⁹⁴ A 3–4. századi maroszentannai vizigót temető egy-egy gyermek- és női sírjában volt ételmellékletnek tekintett tyúktojás.⁹⁵ Egy nyíregyházi 5/6. századi temetőben nyolc tojással rakták körül a fiatal halottat.⁹⁶ A hazai langobard temetőkben „élelemként is,

⁸⁸ JANKOVICS 1990; ÚJVÁRI 2001, 479. További kitekintések: LEZSÁK 2009, 152, 152: 94. j; VÖRÖS 2015, 113. 162. j.

⁸⁹ Nem több ötletnél Kralovánszky Alán egymondatos megjegyzése, hogy az avar kori balinka (Fe)-mecsér-pusztai 1. sírba tett 3 csiga és 1-1 tyúk- meg lúdtojás a napkultusszal függ össze (KRALOVÁNSZKY 1963, 166: 4. j.). Megjegyzéséhez Fettich Nándornak a prehisztórikus díszítményekről írt tanulmányára hivatkozott konkrét utalás nélkül (FETTICH 1958), s joggal utasította el ezt a feltevést (VÖRÖS 2015, 113. Anm. 162).

⁹⁰ Vörös István gyűjtésében szerepel, hogy „Az antik misztériumokban a tojás »archégeneseós« (= őselv), nemcsak a testi, hanem az abból kibontakozó öröklét kiindulópontja is. Egyszerre képes tellurikus [földi] és asztrális [égi] születést biztosítani. »Ahogyan a tojásnak pusztulnia kell azért, hogy életet adjon egy lénynek, [...] ugyanúgy a testi élet is a halálnak van szentelve, hiszen a beavatottnak asztrális létbe, égi istene kíséretébe kell felemelkednie.« (BACHOFEN 1978, 59–60). Az ókeresztény korban a tojás a halállal-feltámadással kapcsolatos jelkép: »úgy jön ki a sírból Krisztus, mint a tojásból a madár«; illetve a Krisztus sírja – Mária méhe analógia fogalmazódott meg (RÓHEIM 1925, 255). A ferences misztika szerint a húsvéti piros tojás a feltámadásra emlékeztet, a feltámadt Krisztus szimbóluma. A piros héj Krisztus elhullott vérét jelképezi. A húsvéti piros tojás a szentelményként való tisztelet mellett a paraliturgikus népszokásokban megőrizte annak óvó/védő-rontó szerepét is (BÁLINT 1989, 303–306). A tojások, tojáshéjak óvó/védő/bajelhárító szerepével (DÖRFLER 1895, 205–213) lehet analóg a népvándorlás kor – kora középkor (TETTAMANTI 1975, 109, 11. térkép) temetési szokása, amikor a sírba, az elhunyt tojás/oka/t raktak, vagy tojáshéjakat szórtak.” (VÖRÖS 2017, 105. 162. j.; vö. VÖRÖS 2015, 113. 162. j.).

⁹¹ PINTYE 2011, 75.

⁹² A hun kor végét jelentő Nedao folyó melletti 454. évi csata után a gepidák által elpusztított szarmata településen (VADAY 1997, 83, 3. kép).

⁹³ Nyíregyháza (SzSzB)-Felsősima 153 síros, a 2. században nyitott császárkori temető: ISTVÁNOVITS–ALMÁSSY 2006; közöletlen. Szabadka-Veresegyháza: 124 síros késő szarmata temető, 77. sír: kirabolt, tojáshéjtörmelék, 99. sír: kirabolt, tojáshéjtörmelék: SZEKERES–SZEKERES 1996, 11, 15.

⁹⁴ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2015, 114–115. Az utalást Istvánovits Eszter szívességének köszönhetem, aki egy további sírleletet is megnevezett: Pócspetri (SzSzB)-Nyírjes, Felső-Erdőszél, M3-201. lelőhely: 19. síros 4. századi temetőrészlet, 11. sír: 40–50 éves nő, bolygatott sírja betöltésében tojás: HULLÁM 2012, 357. A leletek összefoglaló feldolgozása még várat magára, a helyzetet jelezte, hogy a Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásait, köztük az ételmellékletek és áldozati állatok eltemetését tárgyaló monográfia a tojásokra nem tért ki, vö. KULCSÁR 1998.

⁹⁵ 18. sír: gyermek, 7 különféle edény, bronzkarika, 4 vaskampó melléklettel, a bal kézfeje mellett állatcsont, rajta tyúktojás, 64. sír: nő, 2 ezüstcsat, csontfésű, kés, 6 különféle edény, teljes kecskecsontváz kíséretében, a koponyája mögött tyúktojás: KOVÁCS 1912, 265–266, 314–315 (a sírleírásban nem említve), 330. A Maroszentanna/Sintana de Mureș-Černjahov vizigót kultúra lelőhelyéről említett tojásleleteket (DRAGOJA 2014, 183).

⁹⁶ Nyíregyháza (SzSzB)-Rozsrétszőlő, Nevelős-homokbányától D-re (Varga-tábla): szinte teljesen feltárt 5. századi temető valószínűleg a 6. század elejére keltezhető kirabolt 65. sírja: juvenis temetkezése mellékletekkel és 8 tojással: a jobb alkar belső oldalánál, a medencénél, a jobb térd külső oldalánál, a jobb bokánál (2 db), a jobb lábfejnél, a bal boka külső oldalánál és a bal

az örök élet szimbólumaként (piros tojás: Vörs 10.) is gyakori a tojás mellékelése” – írta Bóna István,⁹⁷ s ezt jól bizonyítja a tamási (To)-csikólegelői homokbánya 536–568 között használt 52 síros langobard temetőjének 12 sírja.⁹⁸ A gepida soros temetőkben ritka ételmelléletek között kivételként egyetlen kiszombori sír tojás mellékletét lehet kiemelni.⁹⁹

Az 5–8. századi meroving időszak nyugat-európai soros temetőit tárgyaló régészeti összefoglalás szerint a tojásleletek a törekenységük és megfigyelhetlenségük következtében az ételmelléletek legkevésbé kutatott, de nem csupán a gazdagok sírjaira jellemző tárgyai, amelyeket nem lehet kizárólagosan kultikus mellékleteknek tekinteni, mert a többi ételmelléklettel együtt a női, férfi és gyermek halottnak leginkább a lábainál, ritkábban a feje közelében fordultak elő.¹⁰⁰ Turingiában és Szász-Anhalt tartományban a 9–11. század közötti időből gyermekek és ifjak sírjából láttak napvilágot.¹⁰¹

Az avar kori és 9. századi temetők tojásleleteiről monografikus feldolgozás annak ellenére nem készült, hogy igen sok temetőben került elő egy-öt-több sírból is tojás, de a közreadók az említésükön

kívül általában nem foglalkoztak velük.¹⁰² Az avar kori gyakorlatot Helmuth Roth a 7. század első és a 9. század első negyede közé keltezett 712 síros alattján (JNSz)-tuláti temető¹⁰³ 58 temetkezéséből előkerült tojások helyzetének összesített csontvázrajzát készítve mutatta be, s miután utalt arra, hogy a legtöbb, 15 példány a halott ölében, sok pedig a combja mellett, néhány pedig a markában feküdt, megállapította, hogy jelentékenyebb szimbolikus erejük volt, mint a meroving világban.¹⁰⁴ Kárpát-medencei szintű áttekintés hiányában magam nem vállalkozhattam a témám mellékágának tekinthető avar kori tojásleletek listázásán alapuló elemzésére, hanem csupán két új, országrésznyi területű összefoglalásból emeltem ki a megfelelő adatokat.

Balogh Csilla gyűjtése szerint, a Duna–Tisza köze 25 000 km² területén¹⁰⁵ „tojás 233 temetkezésben (3,1%) volt; Fehértó B 70. és 79. sírokban nyári lúd, a bácskossuthfalvi 86. sírban házilúd, a többi esetben házityúk tojásai kerültek elő. A sírok 85%-ában egyetlen darab volt, 21 esetben kettő, és néhány sírban 4–12 tojás is előfordult. ... A tojás el-

csukló belső oldalánál, amelyekkel alighanem körberakták a *juv.* korú halottat: Istvánovits Eszter 2017. július 17-i szíves e-mail-je nyomán. A lelőhelyről: ALMÁSSY ET AL. 2006.

⁹⁷ BÓNA 1993a, 123. Vörs (Ve) langobard temető 10. sír: nő, csontfésű, kerámiagyöngy, 2 vascsat, orsógomb melléklettel, a vájt-rönkkoporsója lábvégének tetejére barnásvörös festéknymokat őrző 3 tojást tettek (SÁGI 1963, 39–40).

⁹⁸ A Jakab Béla által vizsgált 12 tojásmaradványos sír: 5 fegyveres férfi: 20. sír: a tojás a koporsója sarkában, 24. sír: a tojás a bal lábszárcsont mellett, kívül, 28. sír: a tojás megnevezetlen helyen, 42. sír: 2 tojás a koporsón kívül a sír felső sarkában, 48. sír: a tojás nincs említve, 3 nő: 7. sír: a tojás nincs említve, 23. sír: a tojás a koporsó fejkéjében, 52. sír: a tojás nincs említve, 3 fiú: 14. sír: az arcán 3 tojás, a negyedik a sír jobb sarkában eldölt edény szája előtt, 16. sír: a tojás a bal lábszárcsont vonalában, 38. sír: a tojás a sír jobb felső sarkában, 1 kisleány: 37. sír: a tojás helye nincs megnevezve. Megjegyzésre érdemes, hogy a 14, 20, 23, 37, 38. és 42. sírban agyag-, a 24. és 52. sírban faedény volt, de egyszer sem tették bele a tojást: vö. BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 139–166; BÓNA 1972. A tojások 66%-a házityúk, a többi vadkacsa-vadliba tojás (BÓNA 1993, 113; BÓNA 1993b). Jakab a tojásokról azt írta, hogy többségében házityúktojások voltak, de a 38. sírban böjti réce (*Anas querquedula*), a 42. sírban pedig 1-1 házityúk- és nyárilúd- (*Anser anser*) tojást határozott meg (JAKAB 1979b, 149).

⁹⁹ BÓNA–NAGY 2002, 93. Kiszombor (Cso)-Nagyhalom-dűlő és az óbébai kövesút között („B. temető”), az 5. század 2. fele–6. század középső harmadáig keltezett 144 síros temetőrészlet – NAGY 1993, 88. – 31. sír: kisleány, borostyángyöngy, csontfésű, edény melléklettel, s a nyakán lévő gyöngyosor előtt az álla alatt a tojás: h.: 9, sz.: 5,6 cm (TÖRÖK 1936, 104). A méretei alapján libatojásnak vélte (BÓNA–NAGY 2002, 93).

¹⁰⁰ „Daß man die Eierbeigabe im Westen unter dem primären Aspekt der Speiseversorgung für den Toten sehen muß und nicht etwa unter ausschließlich kultischen Gesichtspunkten, geht eindeutig aus dem bevorzugten Lage der Eier bei der Getränke- und Fleischgaben hervor.” (ROTH 1985, 514).

¹⁰¹ KRUMPHANZLOVÁ 1985, 518.

¹⁰² Lőrinczy Gábor 2017. április 20-i keltezésű szíves levelében adott tájékoztatását ezúton is megköszönöm. Kivételnek talán Móra Ferenc és Kovrig Ilona számított, vö. MÓRA 1932, 61–62; KOVRIG 1963, 76–77.

¹⁰³ Vö. ADAM 2002, I: 19.

¹⁰⁴ „Bemerkenswert ist die Lage der Eier im Grabe, die sich stark vom Westen unterscheidet: die überwiegende Anzahl von Eiern lag im Schoß der Toten oder neben dem Oberschenkel. In einigen Fällen hielten die Verstorbenen Eier in ihren Händen. Man wird aus diesen Beobachtungen schließen dürfen, daß den Eiern bei den Awaren eine stärkere Symbolkraft innewohnte, als im merowingischen Westen.” (ROTH 1985, 515, Abb. 85. Ilyen rajz az eredeti publikációban nem szerepel, vö. KOVRIG 1963, 76–77.)

¹⁰⁵ Északi határa a Zagyva és a Galga mente, a déli a Közép- és Dél-Bácska területe (BALOGH 2016, 7).

sősorban a nők melléklete volt, de viszonylag gyakran került elő gyermekek sírjából is. Ezzel ellentétes tendencia jellemzi a [7. század 4. negyedétől a 8. század végéig keltezett Szeged (Cso)-¹⁰⁶] Fehértó B temetőt, amelyben fegyveres-öves férfiak mellé helyezték. A tojásmelléklet helye gyakrabban a medence és a kéztőcsontok, illetve a lábszárcsontok környéke, ugyanakkor azokban az esetekben, amelyeknél több tojás is a halott mellé került, gyakran tették azokat a mellkasra. Az avar kori tojáshéjak vizsgálatából kiderült, hogy a sírokban keltetlen egész tojás, kiköltött fél, illetve háromnegyed tojás és összetört tojáshéj rétegek egyaránt találhatóak.¹⁰⁷ Ezen megfigyelések alapján a tojás kétféle szerepben is a sírba kerülhetett: ételmellékletként és kultikus célzattal is a halott mellé teheték. A festett és karcolt tojások esetében egyértelmű, hogy kultikus szerepe volt.”¹⁰⁸ Bende Livia gyűjtése szerint a Körös–Tisza–Maros közén 15 lelőhely 151 sírjából került elő tojás, 108 sírban egy, 21-ben kettő, 11-ben három, kettőben öt és egyben hat db.¹⁰⁹ „Szemben az ételre utaló állatcsontokkal, a tojás elsősorban a nők melléklete (61 esetben), és a férfi-nő, valamint a nő-gyermek temetkezéseknél is a nők mellett találjuk. Az embertanilag meghatározott esetek azt mutatják, hogy valamennyi korcsoportnál megvan, de főként az adultus és kevésbé lemaradva a maturus korosztályra jellemző. Gyakoriságban a nőket a gyermekek követik (47 esetben), ami éles különb-

ség a húsmelléklet-adáshoz képest, ahol a gyermekek aránya minden faj esetében szinte egyformán alacsony. A férfiak részesedése alig haladja meg a 20%-ot (34 eset), a meghatározott esetekben az adultus és maturus korosztály dominál, a legidősebbek előfordulása a nőkhöz hasonlóan alacsony.¹¹⁰... A tojásmelléklet helye leggyakrabban a lábak környéke (59 esetben), de gyakoriságban a második helyet a medence, illetve környéke foglalja el (39), a koponya melletti terület csak a harmadik helyen áll (21). Hasonló számban találunk tojást a combcsontok mellett és főként között (19). A maradék néhány előfordulás a mellkason, a könyöknél dokumentálható vagy nem ismert közelebről.¹¹¹... A tojás mindenképpen kétféle szerepben tűnhet fel a sírokban. Olykor nagy valószínűséggel étel lehet, pl. amikor a húsmellékletekkel egy helyen kerül elő. De az ételmelléklet-adási szokásoktól eltérő jellemzői, amilyen a halottak közül a nők és gyermekek számottevően magasabb előfordulása, a melléklet helyeként a medence és a combcsontok környékének szerephez jutása, másféle, a termékenységgel kapcsolatos hiedelmekkel összefüggő szerepét is alátámasztják. Talán ezzel függhet össze a tojások héjába karcolt díszítés is.”¹¹² Magam természetesen nem készíthettem avar kori leletlistát, példaként csupán néhány véletlenszerűen kiválasztott újabb feltárású temető anyagát néztem át,¹¹³ de mindannyiukat érintően ki kellett térnem a különleges

¹⁰⁶ ADAM 2002, I: 340–341.

¹⁰⁷ Vö. JAKAB 1978; VÖRÖS 1995 = VÖRÖS 2015, 112–113.

¹⁰⁸ BALOGH 2016, 138. Karcolt tojások ismertek Fehértó B 70. és Pusztamérges [Cso]-B 12. sírokból (BALOGH 2016, 138). A kultikus szerepre hivatkozás: WISLOCKINÉ 1895, 205; SOLYMOSSY 1929.

¹⁰⁹ „Három sírból csak azt jegyezték föl, hogy több tojás került elő, illetve a zoológiai vizsgálat a pitvarosi temető 5 sírja esetében arra mutatott rá, hogy a sírba tett tojás nem volt egész. A leletek több mint harmadát határozta meg szakember, és ezeknek az eseteknek a 85%-a házityúk tojás, a maradék pedig házilúdé” volt (BENDE 2017, 321).

¹¹⁰ 9 sírba temetett személy neme és kora nem volt megállapítható (BENDE 2017, 322).

¹¹¹ „Ugyan a tojásmellékletes sírok mintegy ötödében előfordul ételmelléklet, de az leggyakrabban juh és csak másodsorban szárnyasféle. Az egész szárnyasok közel egyharmada (9) viszont tojásmellékletes, főként női sírokban volt. Részleges vagy egész háziemlősök 18 sírban fordultak elő.” (BENDE 2017, 322).

¹¹² BENDE 2017, 321–322. Karcolt díszű tojások lelőhelyei: Mindszent (Cso)-Bozó-tanya VII. sír, Szentes (Cso)-Berekhát, Farkastanya II. 14. sír, Szentes (Cso)-Kaján 54. sír (BENDE 2017, 574. j.); Szeged-Kundomb 260. sír: háló- vagy rácsmintával (PINTYE 2011, 71, 75).

¹¹³ Pl. Szekszárd (To)-Palánki-dűlő: teljesen feltárt 74 síros, a 7. század végétől a 9. század elejéig keltezett temető. 17 sírjában 54 (55?) tojás került elő: 14 sírban csak házityúk-, 2 sírban csak házilúd- és 1 sírban 2 házityúk- és 3 házilúdtojás volt. Más megközelítéssel 7 sírba 1, 5-be 2, 1-be 3, 2-be 5, végül 1-1-be 10 és 14 tojást tettek. 11 temetkezésben a tojás mellett egyéb állatcsontok – teljes és részleges tyúk, teljes és részleges lúd, juhkoponya és -csontok, -?fog, mezeinyúl-csontok, marhacsontok – is szerepeltek. Sajátságos volt, hogy az eltemetett 5 férfi 12 (9 tyúk- és 3 lúdtojást), 9 nő 22 (20 + 2), 1 *juv.* leány 14 és 2 gyermek 6 (5 + 1) tojást kapott. Körösi Andrea megvizsgált(atta) a leleteket Jakab Béla módszere szerint, és megállapította, hogy a zömük kikeltett tojás volt, csak 3 példány esete maradt kétséges: kettejüknek túl kevés töredéke maradt, egy pedig talán éppen kiköltött volt (KÖRÖSI 2007, 219–226). További példa: Vác (Pe)-Kavicsbánya 515 síros 7–8. századi temető: 116 sírjában

horderejű avar kori tojástani elemzésekre. Jakab Béla a szegedi Móra Ferenc Múzeum ornitológus/oológus kutatója¹¹⁴ több tanulmányban közölte illír, langobard, avar és középkori tojáshejakon¹¹⁵ végzett mikrostrukturális vizsgálatainak¹¹⁶ eredményét, miszerint a szemrevételezett leletek nem egész/ép/keltetlen tojások, hanem kiköltött tojások héjrészei voltak, vagyis nem kerülhettek a sírba túlvilági ételmellékletként (*viaticum*ként), hanem szimbolikus rendeltetésűnek kellett lenniük. A vizsgált anyagban egyetlen kivételt a Deszk-H temetőbeli 12. sír leletanyaga szolgáltatta, ebben a 30–35 héjdarabból álló

maradványok egyike „*sem mutatta reszorbcio nyomait, ami arra utalt, hogy héjanyaga keltetlen tojás vagy tojások héjdarabjaiból állt*”.¹¹⁷ E kivétel jelentőségét Jakab nem értékelte, de azt megállapította, hogy „*a vizsgálatok körének további kiszélesítése dönti el, hogy e vizsgálati eredmények mennyire általánosíthatók*”.¹¹⁸ Az ő munkáját napjainkban Tugya Beáta archaeozoológus folytatta négy további avar lelőhely¹¹⁹ tojásleleteinek elemzésével, és mindenben megerősítette Jakab megállapításait.¹²⁰ A mikrostrukturális vizsgálati eredmények ismeretében Vörös István azonban joggal vonta kétségbe

(22,5%) legalább 204 tyúktojás volt 45 gyermek, 39 nő, 20 férfi és 12 meghatározhatatlan személy mellett, a gyermek- és nő sírokba határozott rend alapján elhelyezve (VÖRÖS 2014, 414). A határozott rendet Vörös nem részletezte.

¹¹⁴ Jakab O. [Odiló] Béla (Budapest, 1919. július 27. – Szeged, 2006. december 12.), felszentelt pap, főiskolai tanár, (fő)könyvtáros, biológus, ornitológus. Az alább tárgyalt és egyéb munkái mellett kidolgozott egy tojáshejgörbület-mérő szerkezetet is, ennek segítségével a szemre teljesen azonos madártojásokat is el lehetett különíteni fajok szerint. Életútját ld. <http://www.nev-pont.hu/view/10497> (2017. jún. 7.); FARKAS 2006; TROGMAYER 2015. A tojástan (*oológia*) a biológia, azon belül is elsősorban az madártan (*ornitológia*) egyik tudományterülete, amely elsősorban a madarak (*Aves*) tojásaival foglalkozik. Külön tudománnyá az tette, hogy a madarak tojásai méretben, alakban, színben, fészekaljji számban stb. igen különbözőek. Nemcsak a madarak szaporodnak tojásokkal, hanem pl. a hüllők (*Reptilia*) és egyes kezdetleges emlősök (kloákás vagy tojásrakó emlősök) is. Ezen csoportok ma élő tagjainak tojásai azonban messze nem mutatnak akkora változatosságot, mint a madaraké (a kihaltak tojásairól nem sokat tudunk, de valószínűleg nagy lehetett a változatosságuk). A tojástannal foglalkozó kutató az oológus, aki föltétlen ismerője a madarak szervezetének, életének, viselkedésének is, vagyis egyben ornitológus is: vö. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Oológia>.

¹¹⁵ A Jakab Béla által vizsgált tojásleletes sírok: a fentebb bemutatott tamási (To)-csikólegelői homokbányában feltárt langobard temető 12 sírja. A 11 avar kori lelőhely 27 temetkezése a temetőik ADAM 2002, I: 12. szerinti század/negyed század rendszerű keltezési sorrendjében: 06/3–09: Szeged (Cso)-Kundomb 104, 137, 153, 210, 217. sír, 07: Deszk (Cso)-H temető 12. sír, 07/1–07/3: Rácalmás (Fe)-Rózsamajor, sertéstelep 41, 106, 145. sír, 07–08: Kiszombor (Cso)-M temető 4, 7, 9, 20. sír, Tiszasziget (Cso)-Vedresháza 19. sír, 07/1–08/4: Csengele (Cso)-Fekete-halom 83, 103. sír, 07/3–08: Szeged (Cso)-Fehértő A temető 29, 115, 354, 359. sír, 07/3–09/1: Szeged (Cso)-Makkoserdő 51, 221. sír, 07/4: Dunaújváros (Fe)-Pálhalma 5, 10. sír, 07/4–08: Szeged (Cso)-Fehértő B temető 70, 79. sír, 08: Kiskundorozsma (Cso)-Hármashatár 10. sír. Vésztő (Bé)-Mágor: a 11–14. századi Csolt-monostor egyik falrészé ajtónyílásának küszöbe alól egy tömegben előkerült tojáshejak, utóbbiak háziszárnyasok (liba, kacska és tyúk), valamint ma is vadon élő szárcsa tojásának maradványai (JAKAB 1974; JAKAB 1976; JAKAB 1978; JAKAB 1979b; JAKAB 1980; JAKAB 1999). 28 avar kori sírlelet elemzését említette: VÖRÖS 2015, 113. Jakab kezébe került a Kr. e. 7. századi budapest-pünkösdfürdői protoillír temető két tojáslelete is, amelyet nyári lúd (*Anser anser*), illetőleg búbos vöcsök (*Podiceps cristatus*) tojásmaradványának határozott meg (JAKAB 1979b, 148–149). A közöletlen lelőhely említése: NAGY 1975, 70.

¹¹⁶ A mikrostrukturális vizsgálatokkal megállapítható, hogy a héjdarabok kiköltött tojásból valók-e vagy sem. Az embrionális fejlődés folyamán a csibe egyik magzatburka (ún. allantoisz) bonyolítja le a fejlődő embrió anyagcseréjét. Az allantoisz a tojáshej belső falával kapcsolatba jutva kioldja (reszorbeálja) a héj mészsanyagát, ami beépül a csibe testébe, csontozatába. A mészsanyag kioldódásának (reszorbcio) nyoma mikroszkóp alatt jól látható a héj belső (ún. mamilláris) rétegén (JAKAB 1980, 312).

¹¹⁷ JAKAB 1976, 341.

¹¹⁸ JAKAB 1976, 341. Itt jegyzem meg, hogy Jakab házityúk (*Gallus domesticus*), nyári lúd (*Anser anser*), és a tamási 38. sírban bőjti réce (*Anas quequedula*) tojásmaradványokat határozott meg (JAKAB 1980, 311).

¹¹⁹ A Tugya Beáta által vizsgált 3 lelőhely 17 temetkezése a temetőik ADAM szerinti század/negyedszázad rendszerű keltezési sorrendjében: tojásleletes sírok: 06/3–07/3: Szegvár (Cso)-Oromdülő 7 sír (143: gyermek, 144: kisgyermek, 347: 40–44 éves nő, 551: 4–5 éves kisgyermek, 639: 40–59 éves nő, 698: 1,5–2,5 éves kisgyermek, 706: 4–5 éves kisgyermek): a közöletlen adatokat Lőrinczy Gábor szívességéből ismerhettem meg; 08: Orosháza (Bé)-Bónum-téglagyár: 8 sír (15: nő, 22: nő, 45: ? korú gyermek (2 db), 56: férfi, 85: ? korú gyermek, 113: nő, 211: nő, 225: férfi); JUHÁSZ 1995, 19–36, 44. 08–09: Orosháza (Bé)-Béke TSz homokbánya 4 sír (24: nő, 106: gyermek [2 db], 129: gyermek, 148: kisgyermek) (JUHÁSZ 1995, 75–90, 99). Csak 10 tojásos sírt említett a két lelőhelyen együtt: TUGYA 2012; 8/4–9/1: Nagylak (Csanád m; Nádlacl, jud. Arad, Rom)-7M 20. sír: TUGYA 2016; vö. COCIŞ ET AL. 2016. A szegvári 7 sír anyagát Tugya John Stewarttal közösen vizsgálta, és a közöletlen eredményeiből engedélyezte annak említését, hogy a 7 vizsgált tojásból 5 kiköltöttnek bizonyult. Szívességét ezúton is megköszönöm.

¹²⁰ „...az eddig vizsgált és publikált temetők elemzése mind azt mutatja, hogy az avarok kiköltött tojások maradványait helyezték a sírokba. Ezeket nem tekinthetjük ételmellékletnek, hanem szimbolikus és/vagy kultikus jelleget tulajdoníthatunk nekik, bevett, tudatos szokásról beszélhetünk. Mit jelenthetett, jelképezhetett az avarok életében ez a szokás? Egyelőre kérdéses, mert néprajzi

a sírba tett kiköltött tojások termékenységszimbólum voltát, hiszen ezek a tojások már teljesítették a termékenységi funkciójukat, amikor az új élet belőlük kikelt. Ezért ismételt a mellett foglalt állást, hogy apotropaikus, azaz óvó, rontás ellen védő, bajelhárító szerepük lehetett: a gonoszt, az ártó szellemeket kellett távol tartaniuk.¹²¹ Sajnos, a 10–11. századi leletanyagban ilyen vizsgálatra ismereteim szerint talán csupán egyetlen alkalommal került sor,¹²² ezért általánosságban velük kapcsolatban a keltetlen/kiköltött tojások sírba tételének kérdése fel sem vehető.

A Kárpát-medencei avar kor közepe táján, a Bulgáriában közvetlenül a proto-bolgárok 680-ban történt balkáni megtelepedését követően megnyitott, s a 8–9. század fordulójáig használt mintegy 300 síros balcsiki birituális temető egy hamvasztásos és öt csontvázas temetkezésében volt tojás,¹²³ de előkerült a kjelevcsai és a bincsi csontvázas temető két-két sírjában is,¹²⁴ sőt a topolai temetővel egykorú égett és ép marha-, borjú-, sertés-, és báránycsontleleteivel, valamint a tojásokkal együtt a 7. század végén – 8. század első felében letelepült lakosság intenzív állattenyésztő és mezőgazdasági tevékenységét tanúsítja.¹²⁵ A tojásleleteket illetően a

feldolgozó Todor Csobanov kifejtette, hogy a tojás a proto-bolgárok körében a halhatatlanság szimbóluma volt, és ezért tették néha sírba, beleértve a csecsemők sírját is. Összekapcsolva ezeket az adatokat a kutyának a proto-bolgár pogány hagyományban játszott szerepével, feltételezte, hogy a tojásokat a lelket a másvilág felé vezető kutyának szánva helyezték az elhunyt kezébe.¹²⁶

Az avar korhoz hasonlóan a 9. századi leletanyag vonatkozásában is csupán két nagyobb gyűjtés, Horváth Ciprián négy dunántúli lelőhelyet említő¹²⁷ és Milan Hanuliak 13 felvidéki lelőhelyre kiterő, teljesség igényű listájának¹²⁸ bemutatására szorítkoztam. Horváth ismertette, hogy Török Gyula gyermekek és öregek részére egyaránt könnyen rágható ételmellékletnek tekintette a tojást,¹²⁹ amelyet a sopronkőhidai 9. századi temetőben csak gyermeksírok koporsójába helyeztek: a lábhoz, a medencéhez vagy a fejhez (B. 3–8). Figyelemre méltó, hogy három sírban is volt edény és tojás, de mindig külön-külön (B. 4, 7, 8). A 840–930 közé keltezett, 317 sírral teljesen feltárt esztergályhorváti szolgálónépi falusi temető 11 – 8 kisgyermek-, 2 férfi- és 1 női – sírjában volt tojás (B. 9–19), amely a fej, lábfej és a hosszúcsontok mellett, még a szeméremcsonton (15) is felbukkant.

---

párhuzamára még nem bukkantunk. Tudjuk, hogy a tojás az élet szimbóluma. Esetleg jelentheti a halál utáni életet az elhunyt számára?” (TUGYA 2012, 6).

¹²¹ „Általánosan elfogadott vélemény szerint a sírba helyezett, ép egész tojás a termékenység archaikus szimbóluma. Az egymással genetikus kapcsolatban lévő növény- és halottkultuszban a tojás az új életet, a növekedést, a termékenységet biztosítja. De mit szimbolizál a kiköltött tojás héja? Termékenységet, új életet már nem! Hiszen ezek a tojások a gazdasági/hitbeli funkciójukat már „teljesítették” – új életet (szaporulatot) adtak. Az egyes – talán jeles napokon tojt, illetve a húsvéti szentelt – tojások héjának (a keresztény misztikától eltérő) óvó, védő, bajelhárító szerepe az archaikus, pogány szokás továbbélő hagyománya lehet. A tojáshéjaknak – a kakas szerepéhez hasonlóan – apotropaikus funkciója lehetett, távol tartani a gonosz, ártó szellemeket.” (VÖRÖS 2017, 104–105; vö. VÖRÖS 2015, 113).

¹²² Jakab Bélának az ipolykiskeszi temető tojásleleteit vizsgálva nem sikerült eldöntenie, hogy egész tojások vagy töredékes állapotú/kikeltett példányok kerültek-e a sírba: „Odborné analýzy vajec z Malých Kosih, vykonané B. Jakobom (pracovisko: múzeum Szeged), neprinesli d’alšie podnety na riešenie základného problému spätého s ich prítomnosťou v hroboch. Zo zlomkov škrupín sa nedalo zistiť, do akej miery išlo o celé vajcia alebo ich zlomky (porovnaj Jakab 1975, 1978).” (HANULIAK 1994, 65). Ráadásul a legmodernebb vizsgálatok annak a megállapítására is képesek voltak, hogy ámbár egész tojást tettek a halott mellé, az aligha lehetett ételmelléklet, mert már akár 10–20 napot is ült rajta a kotlóstyúk, vö. alább: JONUKS ET AL. 2017.

¹²³ Балчик (обл. Добрич) 196. sír: gyermek, a feje közelében, 197. sír: gyermek, a bal kezénél, 205. sír: felnőtt hamvasztásos maradványai a tojással együtt edényben, 236. sír: gyermek, 1–1 mindkét keze közelében, 251. sír: gyermek, a tojás a jobb lába melletti edényben, 279. sír: felnőtt, a feje közelében (CSOBANOV 2009, 301–302, 304–305).

¹²⁴ Кюлевча (общ. Каспичан, обл. Шумен) 29. sír: a tojás a feje közelében, 65. sír: 1-1 tojás a jobb és bal keze alatt; Бдинци (общ. Добрич, обл. Добрич) a halott kezében, illetőleg a hónaljában (CSOBANOV 2009, 302, 305).

¹²⁵ Топола (общ. Каварна, обл. Добрич) (CSOBANOV 2009, 301).

¹²⁶ CSOBANOV 2009, 305.

¹²⁷ HORVÁTH 2014, 324, 325–326; B. lelőhelylista 1–23.

¹²⁸ HANULIAK 2004, 194–195, 255–280; B. lelőhelylista 24–44.

¹²⁹ TÖRÖK 1973, 65: 66. jegyzet.

A szövegekörnyezetből úgy látszik, hogy Müller Róbert ételmellékletnek tekintette őket¹³⁰ ugyanúgy, mint a 82 sírral csaknem teljesen feltárt 840/850–900 sírral teljesen feltárt zalaszabar (Za)-dezsősziget falusi temető mindössze két temetkezésében lelt maradványokat (B. 22–23).¹³¹ A Garabonc (Za)-Ófalu 81 síros, nagyjából a 840–880/885–890 tája közé keltezett I. temetőnek mindössze két, egyébként edényes kisgyermeksírjában volt tojás (B. 20–21), amelyet – bár nem az edénybe tették őket – az ásató ételmellékletnek tekintett.¹³² Ezért hangsúlyozta Szőke Béla Miklós a 9. század harmincas éveitől a karoling pannóniai temetési rítust érintő változások között, hogy „állatot még szimbolikus formában sem temetnek el, az étel (tyúk, tojás) és ital (edény) áldozata is egyre ritkábbá válik, már csak egy-egy kiscsalád szokása”.¹³³ A fentiekkel szemben Bakay Kornél rituális mellékletnek vélte a balatonszentgyörgyi 9. századi temető két sírjában előkerült tojást (B. 1–2).¹³⁴

Milan Hanuliak felvidéki gyűjtésének bemutatása előtt érdemes kitérni Zdenka Krumphanzlovának a szláv területeket általánosságban tárgyaló összefoglalására.¹³⁵ E szerint a tojás melléklet nem tekinthető a 6/7–12/13. századi szláv temetők általános mellékletének, mert volt, ahol hiányzott, volt, ahol kevés vagy éppen sok volt belőle, és sem társadalmi réteg, sem nem vagy életkor nem volt a kedvezményezettje. A tojásnak nem volt a halott mellett kiemelt helye, feketett a lábánál, a karnál (sőt a marokban), a vállnál, a mellkason és a fejnél egyaránt. Érdekes, hogy bár a tojás néha szenült vagy ép gabonamagvakkal, sőt egy alkalommal borsóval és mogyoróval

együtt került elő, ezt Krumphanzlová nem tekintette érvnek az ételmelléklet mivolta mellett, inkább azokat a véleményeket hangsúlyozta, amelyek a tojás mágikus funkciójával mint a termékenység, az élet, az egészség, a vagyon, a születés, a tisztaság stb. szimbólumával számoltak, s a kedveltsége a pogány szertartásokban vagy a házityúk ősi kultuszával függött össze, vagy éppen azt helyettesítette.¹³⁶

A délszlávok 7–9. századi sírjaiban a nagy állatok húsmellékletei mellett a tyúk egyebek között a halállal, de vele ellentétében a tojás az étellel kapcsolatos mágikus jelentéssel bírt, ezért sírba ritkán kerültek együtt. A nyugati szlávok 6–8. századi hamvasztásos temetkezéseiből pedig hiányzott a tyúk és a tojás, csak az avar–szláv terület temetőiben, illetőleg a szláv birituális vagy csontvázas sírmezőkben jelentkezett, így egészen kiemelkedő mennyiségben a 7. századtól 800 tájáig keltezett Zsély (Želovce, okr. Velký Krtíš, Banskobystrický kraj, Szlk)-Fingó lelőhelyű avar temetőben, ahol 62 példány került elő: 10 férfi, 38 nő és 14 meghatározatlan nemű személy (köztük a mellékletei nyomán valószínűleg 13 leány) sírjából.¹³⁷ A terjedő kereszténység kiszorította a halált előrejelző házityúk és az életet jelző tojás képzetét, ezért a nagyobb temetőkben a tojásleletek megritkultak, és több „jungburgwallzeitlich” (950/975–1200 között keltezett) temetőben többé nem fordultak elő.¹³⁸ A 10–12. századi Lengyelországban fegyveres férfisírokban, festett húsvéti tojásként leányok mellett, de zömében gyermekek (főként fiúk) temetkezésében láttak napvilágot, területileg rendkívül eltérő mennyiségben, így pl. az ország déli történelmi régiója, Kislengyelország/

¹³⁰ „Az alsóbárándpusztai temetőhöz hasonlóan a garabonci II. temetőben sem volt szokás az ételmelléklet adása. Sem állatcsont, sem tojások nem kerültek elő a sírokból. A mi temetőnkben [azaz Esztergályhorvátiban] viszont 11 sírban volt tojás.” (MÜLLER 2004, 13; vö. HORVÁTH 2014, 325–326; KOVÁCS 2013, 553–554: Nr. 12.).

¹³¹ Az étel- és italmellékletek (*Speise- und Getränkebeigaben*) között nevezte meg őket: MÜLLER 1992, 282, 290.

¹³² Az ételmellékletek (*Speisebeigaben*) között tárgyalta őket: SZŐKE 1992, 58–60; vö. SZŐKE–VÁNDOR 1992, 226–228; SZŐKE 1994, 255, 292.

¹³³ SZŐKE 2005, 26.

¹³⁴ A tojások helyzete: 10. sír: 4–5 éves kisgyermek, a bokájánál (4 db), a lábszárcsontok között 53. sír: 16–30 éves nő, a lábszárcsontjai között: BAKAY 1978, 188; vö. ADAM 2002, I: 41; KOVÁCS 2013, 553: Nr. 10.

¹³⁵ KRUMPHANZLOVÁ 1985.

¹³⁶ KRUMPHANZLOVÁ 1985, 515–516.

¹³⁷ KRUMPHANZLOVÁ 1985, 517. A publikációban csak annyi megjegyzés történt, hogy „zu erwähnen sind noch Eier, deren Schalen fast in hundert Gräbern ohne Unterschied des Alters und Geschlechtes gefunden wurden. In manchmal Fällen war ihre Menge so groß, daß mehrere Eier in das Grab gelegt worden sein müssen.” (ČILINSKÁ 1973, 15), a temető használati ideje: 07/4–08 (ADAM 2002, I: 430).

¹³⁸ KRUMPHANZLOVÁ 1985, 516–517.

Małopolska 65 temetőjének csak az egyikében, s annak is egyetlen sírjából ismeretes tojáslelet.¹³⁹ Egyébként a tojásokat a festett húsvéti tojások még akkor felváltották, amikor a kereszténység annyira előrehaladt, hogy a húsvéti tojásokban a feltámadás szimbólumát látták a 10. század 2. fele és a 13. század között.¹⁴⁰ Csehországban főleg a 9–11. századi temetőkben találtak tojáshéjakat úgy, hogy nagyobb területekről is hiányoztak vagy nem figyeltek fel rájuk. Éppen ezért keltett meglepetést, hogy a prágai vár Szt. György-bazilikájában eltemetett cseh Přemyslida vezető személyiségek¹⁴¹ koporsójába is tettek tojást, míg Slavnikida ellenfelük környezetében nem.¹⁴² Morvaországban a „*mittleren Burgwallzeit*” (azaz 800–950 közötti időszak) temetőiben mindkét nemű felnőttek és gyermekek sírjaiban is előfordult tojás, a felsorolt példák szerint nagyon változó arányban.¹⁴³

Végezetül különlegességként említésre érdemes, hogy Csehországban két csiszolt kőtojást is találtak 10. századi sírban, s többet a libušini erődített településen, másutt pedig ugyanilyen szerepű agyaggolyókat. A leggyakoribbak a mázas húsvéti tojásutánzatok voltak agyagból vagy mészkőből, tarka mázas agyag húsvéti tojások pedig Kijevből kerültek elő.¹⁴⁴ Két további kőtojásra a 11. század közepére keltezett csehországi žateci udvarházban bukkantak.¹⁴⁵

Jóllehet későbbi a tárgyalt témánál, de igen érdekes eredménnyel járt, amikor észti és angol szakemberek modern természettudományos oológiai vizsgálatokat végeztek a pogány–keresztény változás korára, azaz a 12. század vége – 13. század eleje közé keltezett északkelet-észtsországi Kukruse (Ida-Viru maakond/megye) lelőhelyű temetőrészlet két női sírjában talált tojásmaradványon.¹⁴⁶ Mindkét példány reabszorpció nyomait

¹³⁹ Pl. Mazóvia fővárosában, a plock (woj. mazowieckie)-podolszycei 11–12. századi 66 síros temetőrészlet 25. sírjában: 15-16 éves egyén, késsel, valamint a lábai között tyúktojással (KORDALA 1992, 37, 92, 95; MIŚKIEWICZ 1998, 14).

¹⁴⁰ KRUMPHANZLOVÁ 1985, 517–518. Tomasz Kordala megjegyezte, hogy bár a tojás az új élet szimbóluma, az agyag húsvéti tojások leletei miatt a főként gyermeksírokban előforduló maradványok hipotézisei csak korlátozottan értelmezhetők (KORDALA 1992, 37). Podgorzu (gm. Mała-Wieś, pow. plocki, woj. mazowieckie)-Parcelában agyag húsvéti tojást és csörgőt találtak (MIŚKIEWICZ 1998, 14). Utóbbiak lengyelországi leleteiről ld. SIEMIANOWSKA 2008.

¹⁴¹ Azaz I. (Kegyetlen) Boleszláv cseh fejedelem (935–972), II. (Jámbor) Boleszláv cseh fejedelem (972–999) és utóbbi felesége, Emma (950 előtt–1005/1006) sírjába („*Sicherlich überraschen deshalb die Eierbeigaben in den Gräbern von Boleslav I., Boleslav II. und seiner Gemahlin in der St.-Georgs-Basilika.*”) (HANULIAK 1990, 166). Megjegyzendő, hogy II. Boleszláv kezdeményezésére építették át a Szt. György-bazilikát, és a fedelmet a főhajó tengelyében az oltár előtti díszhelyen temették el (FROLÍK–BRAVERMANOVÁ 2000, 231). II. Boleszlávot fatörzsből vájtt fedeles koporsóba fektették, amelyben import üvegporhár-töredék és értékes szövetmaradvány, valamint csontok (?), cseréptöredék és tojáshéjak őrződtek meg (BRZOSTOWICZ ET AL. 2000, 289; HANULIAK 1990, 166).

¹⁴² KRUMPHANZLOVÁ 1985, 518. A Přemyslek ellenfele, a Slavnik-uralkodóház jobban ragaszkodott a keresztény temetkezési szokásokhoz, amit mutat, hogy a Libice nad Cidlinou-i központjuk belső vársáncának a 9/10. század fordulója és 995 között használt 480 síros temetőjében és a külső vári temetőjében sem volt tojásos sír. Ellenben előkerült egyetlen tojás mellékeltes gyermek sír a vár templom körüli temetőjében (KRUMPHANZLOVÁ 1985, 518; vö. PRAŽÁK 2000, 195–196). Pogány varázslás emléke maradt fenn a prága-záběhlcei „*koraközépkori templomban, amelynek egy fülkéjében tojásmaradványok és egy béka csontjai fekszenek.*” (SOMMER 2000, 245).

¹⁴³ KRUMPHANZLOVÁ 1985, 516–517.

¹⁴⁴ KRUMPHANZLOVÁ 1985, 516; vö. SIEMIANOWSKA 2008. Tönno Jonuks és munkatársai is utaltak arra, hogy az észti- és lettországi tojásleletek mellett többféle, piros, fekete és sárga mázas agyagtojás is előfordul a 10–13. századi sírleletek között, továbbá Gotland szigetén és a svédországi Sigtunában, valamint Lengyelországban. Ezek a tojások üregesek, s egy kis belső magocskával csörgőként használhatók (JONUUS ET AL. 2017, 8–9).

¹⁴⁵ A Mária-bazilika mellett egy fapalota és egy gazdasági épület maradványait tárták fel, s valószínűleg a főépület „szent sarkában” került elő olyan két csiszolt kőtojás, amelyeknek kőtemplomokban talált példányait keresztény szimbólumként értelmezi (CHARVÁT 2000, 270).

¹⁴⁶ Az egymástól 1 m távolságban lévő VI. és VII. gazdag női sírban 53 éves (*mat./sen.*) nő feküdt, mindkettő nyaklánc, melldíszlánc, karperecek, veretes öv, hüvelyes tör stb. melléklettel, mindkettejük lábánál sarlók, kések, tűk és élelemtartó edény. A VI. sírbeli nő mell-láncán függő ezüstkereszt, és mindkettejük kereszt-szimbólumos ezüstcsüngője keresztény háttérre utalt, viszont a VII. sírbeli nő alakú csüngője és egyéb csüngői (köztük pentagram mintájú) pogány jellegűek voltak. A VII. sírban a piros festésű tojást a gyászolókat jól látható helyre, a nő comb(csont)jai közé, a melldíszlánc végére tették, a VI. sírban pedig a halott lábánál lévő edény mellett lehetett. Az ugyancsak gazdag mellékletű I. és XXII. női sírban lelt héjmaradványok nem voltak vizsgálhatóak (JONUUS ET AL. 2017, 1).

mutató házityúktojás volt,¹⁴⁷ a VII. sírbeli pirosra festett keresztény szimbólumot, a VI. sírbeli a kísérő mellékletei szerint inkább pogány ételmellékleti háttérrel, azaz pogány–keresztény átmeneti időszak emlékeit sejtetve.¹⁴⁸

Rátérve Milan Hanuliak fentebb már említett munkájára, a Felvidék 800–950 közötti, három horizontra bontott időszakából¹⁴⁹ 11 lelőhely 21 sírjában regisztrált tojást (vö. *B. lelőhelylista*).¹⁵⁰ A felsorolásából kiderült, hogy a 21 sírban hat férfi, öt-öt nő és gyermek, továbbá három kisgyermek és két ismeretlen korú egyén nyugodott,¹⁵¹ akiknek a többségét a tojáson kívül is mellékletesen temették el.¹⁵² Négy-öt temetkezésben volt egynél több tojás, ezeket részben csoportban helyezték a halott mellé.¹⁵³ Általános sírhatéti gyakorlatot nem lehetett megfigyelni, de a legtöbbször a lábak környékére

rakták őket,¹⁵⁴ egy különleges esetben pedig edénybe (30). Mivel a tárgyalt temetők érintett sírjai mintegy másfélszáz évből származtak az említett három horizontban egyre csökkenő számban,¹⁵⁵ s a lelőhelyek többsége csak részlegesen feltárt temető volt, végkövetkeztetésként csak annyit lehet megállapítani, hogy az avar korból hozott szokás folyamatosan visszaszorult, de nem ment ki a gyakorlatból, amit a 9. századtól folyamatos csekeji temető négy 10. századi,¹⁵⁶ a 10–11. századi ipolykiskeszi temető hét tojásos sírja,¹⁵⁷ a nyitra-šindolkai temető három tojásos sírja,¹⁵⁸ a 10. század középső harmada és a 11. század közepe közé keltezett oroszvári temető öt sírja,¹⁵⁹ végezetül a szomotori temető I. Lászlódenáros 9. sírja¹⁶⁰ tanúsítanak. A 10. századtól kezdődően már a magyar hatás felléptével is számolni lehet, amit a leletanyag keveredése is jelez.

ÖSSZEFOGLALÁS

A 10–11. századi Kárpát-medencei tojásos sírok olyan korábbi közép-európai régészeti környezethez illeszkedtek, amelyhez a Kárpát-medencei 6. századi langobard, gepida, 6–9. századi avar, 9. századi pannoniai, továbbá a moráviai késő avar–morva temetők, valamint a távolabbi környezetéből az 5–8. századi meroving „*Reihengräberkreis*”-beli, 7–8. századi proto-bolgár, 6–9. századi délszláv, 9–10/11.

századi cseh és lengyel sírmezők sírleletei tartoztak. Nem bizonyított, hogy a hasonló régészeti jelenségek mögött hasonló vagy akár azonos művelődéstörténeti háttér állt, amelyben a sírba tett tojás kultikus tárgyként, az élet, a termékenység és az újjászületés szimbólumaként szerepel az egyiptomi vagy óind teremtésmítoszokra való hivatkozásokkal kezdve és az antik hagyományok emlegetésével folytatva. Eb-

¹⁴⁷ Azaz mindkettőben fejlődésnek indult csibe volt: a VI. sírban csaknem a 21. napi kikelés előtt, a VII.-ben félidő táján, vagyis 10–20 napot ült rajtuk a kotlós vagy melegítették, mielőtt véletlenszerűen kiválasztva a sírba tették volna (JONUŠ ET AL. 2017, 7).

¹⁴⁸ JONUŠ ET AL. 2017, 9–12.

¹⁴⁹ A nagymorva kor régebbi szakasza (A1 horizont: mintegy 800–860), a nagymorva kor fiatalabb szakasza (A2 horizont: mintegy 860–915), a nagymorva kor utáni időszak (B horizont: mintegy 915–950) (HANULIAK 2004, 240).

¹⁵⁰ Hanuliak 13 lelőhely 24 tojását sorolta fel, de ebből 3 lelőhely 3 példányát magam értelemeszerűen az *A. lelőhelylistába* tettem át (A. 16, 130, 139).

¹⁵¹ A 24 sírban eltemetettek nemi és életkori megoszlása: 6 férfi (27, 28, 31, 33, 39, 42), 5 nő (26, 34, 40, 43–44), 5 gyermek (24, 25, 29, 38, 41), 3 kisgyermek (30, 32, 37), 2 adathiányos személy (35, 36).

¹⁵² Egy sír volt megfigyeltlen melléklet nélküli (31), 5-ből nem maradt adat (32–36).

¹⁵³ Egy csoportban: 4–5 db (24), 3 db (43). Egy kétdarabos sír adathiányos (35) volt, két esetben pedig csak a sírleírás értelmezhető úgy, hogy egynél több, talán 2 db volt (30?, 39?).

¹⁵⁴ A tojások helye a sírban: a lábak környékén (24–26, 28, 30, 38, 40, 42–43), a koponyánál (37), a halottól balra (29, 41), a kéznél (39), (publikált?) adat nélkül (27, 31–36).

¹⁵⁵ A1 horizont: 10 sír (24–31, 33–34), A2 horizont: 10 sír (35–44), A2/B horizont: 1 sír (32), B horizont: 3 sír (A. 16, 130, 139) (HANULIAK 2004, 194, 194: Obr. 220).

¹⁵⁶ Vö. *A. leletlista* 15–18.

¹⁵⁷ Vö. *A. leletlista* 47–53: „*Alle Gräber mit dem Auftreten von Eiern in Malé Kosihy bis III vergraben Horizont.*” (HANULIAK 1994, 65). Az ipolykiskeszi temető horizontjai: I (10. század 20-as–50-es évei), II. horizont (10. század 50-es–90-es évei), III. horizont (10. század 90-es–11. század 80-as évei) (HANULIAK 1994, 67–68).

¹⁵⁸ Vö. *A. leletlista* 103–105: mindhárom sír a 11. századi magyar érmés temetkezések környezetéből való: FUSEK 1998, 101, 99: Abb. 23.

¹⁵⁹ Vö. *A. leletlista* 107–111: HORVÁTH 2014, 181.

¹⁶⁰ Vö. *A. leletlista* 135: PÁSTOR 1955, 276, 278, 283; KOLNÍKOVÁ 1967, 195: Nr. 24, 199: Nr. 26.

ből a háttérből a szórványos 6. századi példák csak egyedi ismeretterjesztő jellegűek, a magyar időszakal kapcsolatosan kizárólag csak a Kárpát-medencei avar kori párhuzamokra érdemes hivatkozni. A rutinszerűen alkalmazott szimbolikus értelmezéssel szemben ugyanis régészeti megalapozású vélemény is létezik, amely a tojást a másvilági útra szánt ételmellékletnek tekinti. Az avar kori leletanyagra támaszkodva mindkét lehetőség mellett lehet érveket találni: a karcolt díszű vagy festett, illetőleg a szertartásosnak látszó módon elhelyezett, főként többes példányokat a szimbólum, az ételmelléklettel közös sírba rakott tojásokat pedig az ételmelléklet magyarázathoz, de az egyes darabokra vonatkozóan e két lehetőség közötti választáshoz nem rendelkezünk elégséges bizonyítékkal. Sajátosan különálló értelmezést kínál Jakab Bélának a főként avar kori sírleleteken végzett tojástani (oológiai) vizsgálatai eredménye, miszerint a tanulmányozott példányok döntő többsége kikelített, tehát lyukas vagy törött tojás volt, ezek nem lehettek ételmellékletek. Mivel azonban az újjászületést már megvalósították, az ilyen szerepüket némi körmönfonsággal, mint a bizonyított újjászületést, ismételt szavatolni képes szimbólumként lehet értelmezni. Átfogó adatgyűjtés híján megállapítható, hogy az avar korban az értékelt temetők feltártságából, használati idejéből és a területi elhelyezkedéséből következően változó elsőbbséggel főként nők és gyermekek, ritkábban férfiak mellé tettek leginkább házityúk (*Gallus gallus domesticus*), ritkábban házilúd (*Anser domesticus*) tojását, a leggyakrabban a lábak, a has/medence és a fej környékére, gyakran a combok közé, vagy közvetlenül a szeméremtájékra. Gyakran helyeztek egynél több – akár 4, 6, sőt 12, 14 – példányt is bizonyos rendezettséggel a halott mellé, köré, ugyanakkor az is megfigyelhető volt, hogy sok esetben a tojás egyéb állatmelléklettel – egész tyúk vagy lúd, illetőleg része, juhfej és csontos húsa, marha csontos húsa, mezei nyúl stb. – együtt került a földbe. A mennyiségek, az arányok és a különbségek a teljes adatgyűjtés előtt részletesebben áttekinthetetlenek, mindenesetre a gyakorlat a 9. században továbbélt, de lényeges változáson ment át: valószínűleg ritkábbá vált, s közben 3–5-re csökkent a nagyszámú példány sírba tételének szokása a közös csontos ételmellékletek, köztük a szárnyasok megritkulásával együtt.

A vizsgált 10–11. századi Kárpát-medencei leletanyagban a tojás nem tartozott a gyakori mellékletek közé. Az 56 lelőhelyet számláló adatgyűjtésben legalább 149 sír minimálisan 182 példány szerepel. A 149 eltemetett közül csak 16 volt férfi, 32 nő, továbbá 4 felnőtt, 3 serdülő/*juv.* és 20 adat nélküli személy, azaz 74, tehát csaknem pontosan az elhantoltak fele különböző korú gyermek volt. A sírokba általában kevés tojást tettek: öt volt egy, három öt, kettő pedig 18 sírban, vagyis az eltemetettek zöme, összesen 125 esetben csak egy tojást kapott. A tojások vizsgálatával általában nem foglalkoztak, szabatos házityúk (*Gallus gallus domesticus*) meghatározást csak a csekeji (16–18) és ipolykiskeszi (47–48, 50–53) tojásokra, valamint ugyanott egy házityúk és két házilúd (49: *Anser domesticus*) tojásra adtak, de felmerült kacsa (127) vagy valamilyen vízimadár (145) tojásának lehetősége is, bár bizonyára a házityúktojás lehetett a legtöbb. A pontatlan helymeghatározások mérlegelését követően nagyjából meg lehetett állapítani, hogy leginkább a fej és a vállak, illetőleg a lábfejek és lábvégek környékére tették a tojást, bár a hastájékra (medencére) és a combok közé is, ha pedig többet mellékeltek, gyakran ötletszerűnek látszó módon rakosgatták őket. A nemi szervek tájéka semmiképpen sem volt kiemelten kezelt, a halott izületi végződéseikhez helyezés pedig legfeljebb egyéni latolgatás tárgya maradhat. A 149 sírből 85 volt a tojáson kívül is mellékletes, és az általában köznépi jellegű tárgyak közül néhány fegyveres, lovas, lószerszámos férfisírt, valamint a keltező értékű érméket – Provence-i Hugó itáliai király (926–931) (10), továbbá I. András (55, 83), Salamon (130) és I. László (135) magyar királyok denárát – tartalmazó temetkezések érdemelnek említést.

A korszak és a megelőző idők leleteinek bemutatását követően elkerülhetetlen a tojások sírba tételének magyarázata. Abban egyetértés alakult ki, hogy azon három lelőhely öt sírjában (24; 107, 110–111; 142), amelyben a tojást edénybe tették, akkor az ételmelléklet lehetett. A magyarázatot gyengíti, hogy kilenc alkalommal volt külön az edény és a tojás a halott mellett, és mindössze egyetlen olyan további eset ismeretes, amelyben ételmellékletnek tekinthető apró madárscsontok is voltak a tojással együtt (117). Velük ellentétben, a négy festett díszű példánynak (24, 40/41, 44, 55) inkább rituális/

szimbolikus jelentősége lehetett, amit kettejük elhelyezése is megerősíteni látszott, hiszen az elhunyt szeméremcsontjánál (24), illetőleg a jobb kezében (44) találták. Mivel Jakab Béla tojástani vizsgálatot csupán az ipolykiskeszi maradványokon (47–53) végzett, s nem sikerült eldöntenie, hogy egész vagy hiányos/kikeltett példányokról volt-e szó, ilyen vizsgálati eredmény a sírba tételük magyarázatára nem alkalmazható. Ezért egyetértésben a különböző korábbi korszakokat érintően bemutatott ütköző véleményekkel, a 10–11. századi sírok tojásleleteinek sírba tételét sem lehet kizárólagosan vagy alkalmanként másvilági ételajándékként, illetőleg szimbolikus mellékletként magyarázni.

Az összegyűjtött 149 sír közel egyharmadát jelentő 44 síros, és a 182 tojás egyharmadát tartalmazó 61 tojásos majsi 10–11. századi falusi temetőben tett megfigyelések nagyjából megerősítették a leletek összességére levont megállapításaimat, mégis arra a végkövetkeztetésre kellett jutnom, hogy ezek alapján aligha lehet a 10–11. századi Kárpát-medence számos vonásában – így a feltártságban, sírmenyiségben, *in situ* megfigyelései színvonalában, az embertani anyag meghatározottságában, a használati idejében és az etnikai háttérben stb. – eltérő temetőiben előkerült tojásleletekkel kapcsolatban általános érvényű sajátosságokat elkülöníteni. Ugyanis a tojás akár az életet, az újjászületést, a növekedést, a termékenységet jelképező, megtestesítő szimbólumként, akár észszerű ételmellékletként/*viaticum*-ként a csekély értéke és a könnyű hozzáférhetősége következtében – legalábbis a mi gondolkodásunk szerint – kijárhatott volna minden halottnak, ennek ellenére az összes bemutatott korszakban többé-kevésbé ritkának mutatkozott. Pedig a tojásos sír(oka)t tartalmazó 56 temető a tiszántúli többséget leszámítva nagyjából egyenletesen oszlott meg a Kárpát-medence nagy tájegységei között, mutatva a gyakorlat általános elterjedtségét, igaz, eltekint-

ve a lelőhelyek két évszázadon belüli eltéréseitől. Ráadásul az ismert mennyiségek is csupán a teljesen feltárt temetők között volnának reálisan összevethetők, ilyen pedig a tárgyalt 56-ból mindössze 13 akadt, de még ezek egyszerű összevetése sem volna reális a temetőtípusuk, azaz használati idejük, s az ebből következő sírmenyiségük különbözősége miatt. Végezetül pedig még ezekkel a sírmenyiségekkel is óvatosan kellene bánni, hiszen az elemzett majsi példa jól mutatta, hogy az 1130 síros temető használati idejének csak bizonyos részében, nagyjából I. András koráig tett a közösség a halott mellé tojást. A csupán mintegy hét 10. századi szállási és falusi temetőben regisztrált néhány tojáslelet azt mutatja, hogy ezt a mellékletadási szokást a honfoglalók keletről is magukkal hozhatták, a helyben talált lakosságot is magába foglaló 10–11/12. századi falusi temető(részlete)kben pedig elemzés kérdése a tojásos temetkezések évtizedes korhatározása. Egyenlőségjel még ezek között a teljesen feltárt nagy temetők között sem tehető, hiszen amíg a 10–11. századi majsi sírmezőben rekordszámú tojásos sír volt, ezek mennyisége a csekeji 9–12. századi lelőhely fiatalodásával párhuzamosan észrevehetően csökkent, miközben a halimba (Ve)-cseresi 10–12. századi temetőben egyetlen egy sem volt.¹⁶¹ Egyelőre még az sem világos, hogy a tojásos síroknak a csekeji és majsi temetőben megfigyelt 11. századi eltűnése, illetőleg I. András korabeli megszűnése mögött olyasféle folyamat jelentkezett-e, mint ami több teljesen feltárt 11. századi falusi temetőben¹⁶² a tojásos sírok hiányát okozta. Egyelőre nem világos, hogy ez volt-e a tojásos temetkezések visszaszorulásának általános folyamata, hiszen az idézett Salamon- és I. Lászlódenáros temetkezések a rítus további gyakorlatának példái, a zalavári és esztergomi 12–13. századi templom körüli temetőben való kivételes felbukkanásuk (147–148, 149) pedig a továbbélésének távlatát jelezheti.

¹⁶¹ Vö. TÖRÖK 1962. Az pedig aligha feltételezhető, hogy Török Gyula egyetlen tojást sem vett volna észre a 932 síros temetőben, amikor az ugyancsak teljesen feltárt 142 síros sopronkőhidai 9. századi temetőben 6 ilyen leletet is megfigyelt (B. 3–8).

¹⁶² Fiad (So)-Képuszta: a 10. század vége–11. század vége közé keltezett 388 síros temető: SZÖKE 1953; Magyarhomorog (HB)-Kónya-domb: a 10. századi 17 sírtól elkülönített, a 11. század eleje–12. század első harmada közé keltezett 523 síros temető: VÖ. KOVÁCS 2006, 237; KOVÁCS 2019, 483; Tiszalúc (BAZ)-Sarkad: 11. századi 252 síros temető: KOVÁCS 2015.

A. LELŐHELYLISTA:
149 TOJÁSMELLÉKLETES 10–11/12. SZÁZADI SÍR

1–3. 10. századi szállási temető(részlete)k: 1. Sárrétudvari (HB)-Órhalom: 40-50 sírosra becsült temető ötsíros részlete, 3. sír: férfi, 2 bronz övveret, vascsat, íjmaradványok, tegez, szablyahüvely vaskoptatója, kengyel, zabla, hevedercsat melléklettel, „*a két combcsont közötti részen és a bal medence fölött*” 1-1 tojás.¹⁶³ 2–3. Szeged (Cso)-Kiskundorozsma, Hosszúhát: 13 síros teljesen feltárt temető, 701. sír (1): 3-4 éves kisgyermek, a jobb medencelapátja és a sír széle között tojás, 720. sír (2): 8-10 éves gyermek, a bal válla helyén tojás.¹⁶⁴

4. 10. századi magányos (?) sír: 4. Nyíregyháza (SzSzB)-Felsősima 136. sír: lovas *mat.* férfi, 2 nyílcsúcs, nyéltámaszos balta, 2 trapéz alakú kengyel, csikózabla, csiholó, fenőkö melléklettel, a bal térde külső oldala mellé helyezett lókoponya mellett-felett apró tojás.¹⁶⁵

5–12. 10. századi falusi temető(részlete)k: 5. Kál (He)-Legelő: 82 sírral csaknem teljesen feltárt temető: 46. sír: kisgyermek kés és cseréptöredék melléklettel, a gerincén és a bal mellkasán, a medencéhez közelebb 1 tojás.¹⁶⁶ 6–9. Sárbogárd (Fe)-Tringer-tanya: mintegy 100 síros teljesen feltárt temető, 21. sír (6): 8-9 éves gyermek, a bal medencelapátja felső szélénél fekvő kézfejnél tyúktojás,¹⁶⁷ 42. sír (7): 6-6,5 éves kisgyermek, a szeméremcsontja előtt tyúktojás,¹⁶⁸ 43. sír (8): 7 hónapos csecsemő 3 juh ugrócsont/asragalus melléklettel, a jobb keze mellett tyúktojás, 57. sír (9): 5-5,5 éves

kisgyermek bronzgyűrűvel, a jobb kulcsontján tyúktojás.¹⁶⁹ 10. Szob (Pe)-Kiserdő: 108 síros teljesen feltárt temető, 10. sír: 55-70 éves férfi 1-1 ezüst és bronz varkocskarika melléklettel, a lábai végében tojás, Provence-i Hugó itáliai király (926–931) denárával.¹⁷⁰ 11–12. Tiszafüred (JNSz)-Nagykenyerföldek: 115 síros temetőrészlet, 11. és 121. sír: „*A megújuló életben való hitet tükrözhetik a [kis] gyermek és serdülő sírjába, a váll és könyök mellé helyezett tojások.*”¹⁷¹

13–142. 10–11/12. századi falusi temető(részlete)k: 13. Barsvárad (Bars vm; okr. Levice, Nitriansky kraj, Szlk): 8 síros temetőrészlet, 3. sír: ? személy, vas nyakperec, bronzkarika, 3 vastöredék, a bal lábfejnél edény, mellette tojás.¹⁷² 14. Csátalja (BK)-Vágotthegy: 117 síros temetőrészlet, 52. sír: (kis)gyermek, a koponyája jobb oldalánál 2 tojás.¹⁷³ 15–18. Csekej (Nyitra vm; Čakajovce, okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk)-Templomdülő: 805 sírral csaknem teljesen feltárt temető, 94. sír (15): *juv.*, a jobb lába alatt tojás, 349. sír (16): 7 éves gyermek kés és edény melléklettel, a koponyája jobb oldalánál a halántékcsontnál házityúk (*Gallus gallus dom.*) tojása, 635. sír (17): 7-8 éves gyermek gyöngysor, bronz huzalkarperec melléklettel, a jobb lábvégénél házityúk (*Gallus gallus dom.*) tojása, 725. sír (18): 6-7 éves kisgyermek bronztárgyakkal: csüngős veret tartóverete, pödrott végű és 3 S-végű karika, gyűrű, a koponyájánál, a nyakszirtnél házi-

¹⁶³ Erősen bolygatott sír: M. NEPPER 2002, 1. 390, 391.

¹⁶⁴ LŐRINCZY–TÜRK 2011, 419, 425, 426.

¹⁶⁵ JAKAB 2009, 81–82, 117. Megjegyzendő, hogy az önálló típusúnak tekinthető (?), a 10. század 2. felére keltezhető „magányos” temetkezés a 105 síros 10–11. századi falusi temetőtől délre, 25 m-re feküdt: JAKAB 2009, 81–82, 117, 80: 2. kép; vö. KOVÁCS 2013, 514.

¹⁶⁶ RÉVÉSZ 2008, 209, 229, 230, 437. Egy tojás darabjaiként értelmeztem.

¹⁶⁷ „*A hen's egg at the upper edge of the left pelvic arch near the left hand.*” (K. ÉRY 1968, 128). Rákérdeztem a szövegre és Éry Kinga 2017. július 26-i szíves levelében a következőket fűzte hozzá: „*A sárbogárdi 21. sír magyar leírása (a doktori dolgozatom kézírata szerint) a következő: „A bal medencelapát felső szélénél fekvő bal kézfejnél tyúktojás”.*”

¹⁶⁸ „*A hen's egg in front of the os pubis.*”: – rákérdeztem és Éry Kinga a következőket válaszolta: „*A sárbogárdi 42. sírnál a következő szerepel: »Az os pubisok előtt tyúktojás.« Ez egyértelműen a szeméremcsonti részre utal.*”

¹⁶⁹ K. ÉRY 1968, 127–129, 130.

¹⁷⁰ BAKAY 1978, 14, 128; az érme új meghatározása: KOVÁCS 2011, 146: 694. j.

¹⁷¹ FODOR 1996a. Síronként 1-1 tojásként értelmeztem.

¹⁷² A tojás a bal lábfejsontok mellé helyezett edény mellett volt: „*škrupiny a vajec, ktoré sa našli v hrobe 3 vedľa nádoby uloženej pri chodidle lavej nohy*” (NEVIZÁNSKY–KUJOVSKÝ 1991, 556, 553, 560), amit Aurel Dragotă az alábbi módon félreértett: „*In the... M. 3 the egg offering was placed in a pottery vessel deposited by the left lower limb*” (DRAGOTĂ 2014, 185).

¹⁷³ Cs. Sós 1971, 105, 113, 118.

tyúk (*Gallus gallus dom.*) tojása.¹⁷⁴ 19. Debrecen (HB)-Józsa, Klastrompart: templom körüli temető alatt fekvő 10. századi sírok, 26. sír: csecsemő vas-tárgy töredékeivel, a jobb hónalja táján tojás.¹⁷⁵ 20. Deszk (Cso)-Nádashalmi-dűlő/D. temető: 216 síros részletek, legalább egy sírjában volt tojás.¹⁷⁶ 21. Ellend (Ba)-Szilfa-dűlő: 178 síros temetőrészlet, 115. sír: nő bronzgyűrűvel, a jobb könyöke külső oldalánál tojás.¹⁷⁷ 22. Esztergom (KE)-Búbánatvölgy, Huray-villa: 3-4 síros temetőrészlet egyik sírjában tojás.¹⁷⁸ Esztergom (KE)-Diósvölgy: tévesen besorolt 7. századi sír.¹⁷⁹ 23. Felgyő (Cso)-Kettőshalmi-dűlő: 127 síros temetőrészlet, 3517. sír: 2,5-3 éves kisleány ezüst S-végű karika, gyöngysor melléklettel, a jobb bordái és a medencelapátja között tojás.¹⁸⁰ 24. Gáva (SzSzB)-Vásártér: 33 síros temetőrészlet, 27. sír: 7,5 éves gyermek bronz fülbevalóval, a szeméremcsonti résznél barna festésű (?) tojás.¹⁸¹ 25. Győr (GyMS)-Pósdomb: 217 síros temetőrészlet, 128. sír: 59-65 éves nő, a koponyája mellett tojás.¹⁸² 26. Gyula (Bé)-Szövetkezeti téglag-

gyár: helyszínelte mintegy 170 sír, 12. sír: ?, tojás.¹⁸³ 27–30. Gyulafehérvár (Alsó-Fehér vm; Alba Iulia, jud. Alba, Rom)-Brândușei utca: 228 síros temetőrészletek, 15. sír (27): (kis)gyermek, a bal combcsontja mellett agyagedény, benne főtt (?) tojás, 17. sír (28): felnőtt vaskéssel, a bal lábszára mellett 3 tojás, 155. sír (29): nő (?) 1-1 ezüst és bronz varkocskarika, csepp alakú bronzkarika, bronzcsat, vaskés, edény melléklettel, a jobb lábszárcsontja mellett tojás, 175. sír (30): felnőtt jadebetétes bronzgyűrűvel, a jobb lábszárcsontja mellett tojás.¹⁸⁴ 31–34. Gyulafehérvár (Rom)-Császár forrása (Izvorul Împăratului): 129 síros temetőrészletek, a 2001. évi ásatás egyik sírjában (31) „galinacee” tojás,¹⁸⁵ 2. sír/2014 (32): ? személy, a tojás a medencétől balra volt, 4. sír/2014 (33): ? személy, a tojás a láb között volt, 9. sír (34): ? személy, a tojás a bal felkarcsont mellett volt.¹⁸⁶ 35. Gyulafehérvár (Rom)-Mentőállomás II. temető (8–10. század), III. temető: kb. 1195 síros 10–11. századi temetőrészletek, amelynél „néhány temetkezésben tojást

¹⁷⁴ A 9. században nyitott és a 296. sírban feltárt II. Béla (1131–1141) H50 típusú denára által bizonyítottan a 12. század első harmadáig használt falusi temetőben 7 tojás mellékletes sír volt. Ezek közül a lelőhelyet közös kötetben értékelő Mária Rejholcová és Milan Hanuliak a temető A. időrendi horizontjába (a 9. század 1. évtizede–10. század 2. évtizede) a 411. és 447. a B. horizontba (a 10. század 2–5. évtizede) a 349. a C. horizontba (a 10. század 5. évtizede–a 10/11. század fordulójára) pedig a 94. 635. és 725. sírt sorolta: HANULIAK–REJHOLCOVÁ 1999, 114. A sorozatba nem került be az 537. sír, mert az ásató sírleírásából kimaradt, noha a tojás a dokumentációban szerepelt. Amikor 2017-ben rákérdeztem Hanuliak felvidéki leletkatasztere tojás-mellékletes lelőhelyeinek adataira, szíves felvilágosítást küldő leveléhez mellékeltem excel-táblázatában a felvidéki temetők általa használt 3 korszaka – a nagymorva kor régebbi szakasza (A1 horizont: mintegy 800–860), a nagymorva kor fiatalabb szakasza (A2 horizont: mintegy 860–915), a nagymorva kor utáni időszak (B horizont: mintegy 915–950) (HANULIAK 2004, 240) – szerint besorolta a kért sírokat; a csekejieket a következő módon: A1 horizont: 411, 447, 537. sír, B. horizont: 349. sír. Nem sorolta be a 94. és 635. sírt, a 725.-et pedig a 10. század 1/2. feléből származtatta. A két besorolást elfogadva és összevetve, magam a 9. századi leletlistába a 411. (25), 447. (26) és 537. sírt (27), a 10. századi leletlistába a 94. (15), 349. (16), 635. (17) és 725. sírt (18) vettem be. A 10. századnak besorolt sírok inkább temetőszéli helyzete a besorolást alátámasztani látszik, vö. REJHOLCOVÁ 1995a, Plán 1 (tasakban).

¹⁷⁵ M. NEPPER 2002, 1. 38, 41.

¹⁷⁶ FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962, 31, Nr. 222.

¹⁷⁷ DOMBAY 1961, 154.

¹⁷⁸ KRALOVÁNSZKY 1960; HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979, 213–214, 8/91. lh.

¹⁷⁹ FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962, 35, Nr. 292; helyesbítette: HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979, 197–198: Nr. 8/52.

¹⁸⁰ MÉSZÁROS 2014, 527, 530, 543.

¹⁸¹ ISTVÁNOVITS 2003, 57, 60, 357. Az eredeti angol szövegre – NEMESKÉRI ET AL. 1961, 34. – rákérdeztem, és Éry Kinga a fentebb említett szíves levelében az alábbiakat írta: „*Sajnos a »pars symphyseos« nem hivatalos anatómiai kifejezés a »pars« összetétel miatt. Mindenképpen a szeméremcsonti felszín táját jelenti, ami talán töredékes lehetett, erre utalhatott a »pars« szó. Magyarul a »szeméremcsonti résznél« lehetett az eredeti szöveg. De hibás a fényképtábla jelzete is, mert a (festett?) tojás héjdarab a XIV. táblán nem a 12., hanem a 18. ábra.*”

¹⁸² MESTERHÁZY 2014, 457, 482, 495.

¹⁸³ MEDGYESI 2015, 72; vö. BAKAY 1978, 125.

¹⁸⁴ GÁLL 2013, 1. 118, 141, 144, 152, 161, 629, 633, 636; DRAGOTĂ 2014, 186.

¹⁸⁵ GÁLL 2013, 1. 185, 186, 634. Gáll Erwin szíves levele szerint baromfiként fordítandó. „*In Alba Iulia-Izvorul Împăratului archaeologists have noted the presence of egg offerings in some of the tenth-century tombs, but one does not know the exact anatomical position in which they were deposited.*” (DRAGOTĂ 2014, 186; DRAGOȚA ET AL. 2015, 326).

¹⁸⁶ DRAGOTĂ 2014, 186.

*regisztráltak*¹⁸⁷ 36–38. Gyulafehérvár (Rom)-Poklisa (Pîclișa), La izvoare: temetőrészlet, 25. sír (36): nő/leány, nyakperec, gyöngyök, varkocskarikák melléklettel, a jobb lábszárcsont mellett tojás, 30. sír (37): nő/leány, nyakperec, varkocskarikák melléklettel, a lábszárcsontok közé helyezett edény közelében tojás, 33. sír (38): nő, orsógomb (*loom weight/fusaiolă*), ezüstcsüngő, varkocskarikák melléklettel, s valószínűleg 2 tojással: a bal váll területén, illetőleg a bal lábszár mellett egy edény közelében.¹⁸⁸ 39–40. Hajdúdorog (HB)-Temetőhegy ? sír(ok): 602 sírral teljesen feltárt temetőben „*női (39) és gyermeksírokból (40) kerültek elő virágmagvak, festetlen és vörösre festett tojás*”.¹⁸⁹ 41–42. Hajdúszoboszló (HB)-Árkoshalom 278 síros temetőrészlet, 31. sír (41): 4-5 éves kisgyermek, a jobb medencéje feltételezhető helye fölött tojás, 217. sír (42): 48-56 éves férfi íj markolatlemez, tegez, nyílcsúcs, kengyelpár, hevedercsat, kés, csiholó melléklettel, a bal lábszárcsontjai középvonalától kifelé a markolatlemez fölött tojás.¹⁹⁰ 43. Harta (BK)-Miklapuszta: mintegy 50 sírnyi elpusztított temetőrészlet legalább egy sírjában tojás.¹⁹¹ 44–45. Homokmégy (BK)-Székes: 206 sírral megmentett temetőrészlet, 19. sír (44): 4-5 éves kisgyermek réz nyakperec és vastárgy melléklettel, tojás barnászvörös festésnyomokkal (?), feltehetőleg a jobb kezében, 108. sír (45): 23-25/13-16 éves nő réz varkocskarika, ón-ólom bevonatú bronzgyűrű, vastörédékek melléklettel, a koponyájától balra tojás.¹⁹² 46. Ibrány (SzSzB)-Esbó-halom: 269 síros teljesen feltárt temető, 150. sír: 5 év körüli kisgyermek bronzverettel, a koponyája jobb oldala mellett Vörös István megállapítása szerint nem házityúk tojá-

sa.¹⁹³ 47–53. Ipolykiskeszi (Hont vm; Malé Kosihy, okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Nagy-Völgy-úti-/Felsőkenderesek-dűlő: 436 sírral csaknem teljesen feltárt temető, 30. sír (47): *ad.* nő bronz S-végű karika, 2 gyöngy, csüngő, bronz huzalkarperec és gyűrű melléklettel, a jobb lábánál házityúk (*Gallus gallus dom.*) tojása, 41. sír (48): 3 éves kisgyermek, a jobb kar belső oldalánál házityúk (*Gallus gallus dom.*) tojása, 42. sír (49): 4 éves kisgyermek, a balkar belső oldalánál házityúk (*Gallus gallus dom.*) tojása, a jobb és bal medencén 1-1 házilúd- (*Anser domesticus*) tojás, 43. sír (50): *mat.* nő (?) 2 bronzgyűrűvel, a jobb könyökénél házityúk (*Gallus gallus dom.*) tojása, 200. sír (51): 2 éves kisgyermek gyöngysorral, a lábai között házityúk (*Gallus gallus dom.*) tojása, Odo francia király (888–898) toulouse-i denára, 505. sír (52): 4 éves kisgyermek, a jobb könyöke külső oldalánál házityúk (*Gallus gallus dom.*) tojása, 509. sír (53): 1 éves csecsemő 2 bronz S-végű karikával, a bal könyöke külső oldalánál házityúk (*Gallus gallus dom.*) tojása.¹⁹⁴ 54. Kálmánháza (SzSzB)-Vitéz-sor: 22 síros temetőrészlet, 1. sír: fiatal nő (?), bontása során a koponyája bal oldalán tojásmaradványok kerültek elő, de apró darabkák voltak még a koponya jobb oldalán, valamint a jobb medence környékén, ezeket talán állatok hurcolták el.¹⁹⁵ 55. Kiskunfélegyháza (BK)-Páka, Dósa-tanya: 58 síros temetőrészlet, 2. sír: kisgyermek 2 S-végű karika, gyöngysor melléklettel, a mellkasán világos alapon pirosasbarna pont-vonal mintás festésű hímestojás, I. András H8 denarával.¹⁹⁶ 56. Kiszombor (Cso)-B. temető: 78 síros temetőmaradvány, 269. sír: egyetlen melléklete tojás.¹⁹⁷ 57–100. Majs (Ba)-Udvari rétek: 1130 síros

¹⁸⁷ GÁLL 2013, I. 188–190, 192. Egy sorszám alatt szerepeltettem őket; vö. „*Quelques tombes d'enfants renferment des oeufs déposés rituellement comme offrande.*” (BLĂJAN–POPA 1981, 380).

¹⁸⁸ DRAGOTĂ 2014, 186. A publikációtól eltérő adatokat Aurel Dragotă 2017. június 26-án kelt szíves levele alapján helyesbítettem.

¹⁸⁹ FODOR 1996, 226; GALLINA 1998, 81; GALLINA–HAJDRIK 1998, 161. Két sírszámmal szerepeltettem.

¹⁹⁰ M. NEPPER 2002, I. 64, 91–92, 104.

¹⁹¹ FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962, 39: Nr. 379. A TM (helyesen: TM. NN.) 14/1929-en nincs tojás említése, a TM (vagy TM. NN.) 157/1930 nem is létezik, a 9. I. M. számú egyoldalas adattári jelentésben említett I–II/III? sír leletei között sem szerepel tojás. Komizsár Szilvia szíves segítségét ezúton is megköszönöm.

¹⁹² GALLINA–VARGA 2016, 83, 85, 101, 175; vö. GALLINA 1998, 80; GALLINA–HAJDRIK 1998, 138, 161; GALLINA 2001, 90, 92.

¹⁹³ ISTVÁNOVITS 2003, 90, 357; VÖRÖS 2003, 415.

¹⁹⁴ HANULIAK 1994, 65, 90, 93, 118–119, 127, 137; VONDRÁKOVÁ 1994, 7, 13, 25.

¹⁹⁵ JAKAB 2008. A részletes adatokat Jakab Attila szívességének köszönhetem. Egy tojásnak számoltam a széthurcolt törödékeket.

¹⁹⁶ SOMOGYVÁRI 1992, 17; GALLINA 1998, 81; GALLINA–HAJDRIK 1998, 161. A részletes adatok Kulcsár Valéria, Somogyvári Ágnes és Langó Péter szívességéből.

¹⁹⁷ FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962, 48: Nr. 573.

teljesen feltárt temető,¹⁹⁸ 6. sír (57): 30-59 éves *ad.-mat.* nő, a bal lábfejsontok végében 1 és mellett 2 tojás, 11. sír (58): 55-64 éves, *mat.-sen.* [*sen.*] nő, az alsó lábszárcsontjai között tojás, 28. sír (59): 6-7 éves kisgyermek, az állkapcsa előtt és a jobb felkarcsontja alsó végén 1-1 tojás, 29. sír (60): 49-55 éves, *mat.* [*sen.*] férfi vascsat, ezüstgyűrű, kés, csiholó melléklettel, a jobb sípcsontja közepén tojás, 33. sír (61): 11-13 éves gyermek, a bal felkarcsontja közepén és a jobb lapocka alsó végénél 1-1 tojás, 36. sír (62): 2-3 éves kisgyermek csontjai között tojás, 38. sír (63): 5-6 éves kisgyermek ólomverettel (?), az ágyékcsigolyáitól jobbra tojás, 42. sír (64): 9-11 éves gyermek bal lábfejsontjai mellett kívül 2 tojás, 53. sír (65): 30-36 éves, *ad.* nő bronztárgyakkal: fülesgomb, hiányos csüngősveret, nyakperec, állatfejes karperec, 2 huzalkarperec, 3 gyűrű, 11 bronz és 3 ón S-végű karika, gyöngysor, 1-1 ólom- és bronzlunula, edény melléklettel, az arckoponyája előtt és bal felkarcsontja feje mellett kívül 1-1 tyúktojás, meghatározhatatlan érme (?), 55. sír (66): 34-40 éves, *ad.* [*mat.*] nő, a koponyája bal oldalán tojás, 58. sír (67): 4-5 éves kisgyermek gyöngysor, bronztárgyak: 2 fülesgomb, 2 gomb, csörgő, gyűrű melléklettel, a koponyája mögött tojás, 65. sír (68): 34-40 éves, *ad.* [*ad.-mat.*] férfi vaskéssel, a jobb lábfeje csontjain tojás, 67. sír (69): 3-4 éves kisgyermek bronztárgyakkal: 2 spirálcüngős karika, 1-1 pödrott és nyitott végű karika, gyöngysor, edény, a bordái jobb oldalán és a jobb combcsontja mellett kívül 1-1 tojás, 72. sír (70): 7-8 éves gyermek [kisgyermek] lábfejsontjai és a sír vége között lúd(?) tojás, 102. sír (71): 54-58 éves, *mat.* [*sen.*] férfi, a bal szárcsapoc és az elmozdult sípcsontja között tojás, 104. sír (72): 49-55 éves, *mat.* nő, bronz S-végű karika és gyűrű melléklettel, a csontjai között tojás, 112. sír (73): 40-44 éves, *mat.* férfi 1-1 ezüst- és bronzgyűrűvel, a jobb combcsontja belső oldalánál tojás, 132. sír (74): 2-3 éves kisgyermek ólomrög, 5 gyöngyszem melléklettel, az állcsúcánál tojás, 143. sír (75): 15-17 éves, *juv.* személy bronzgyűrű-

vel, a bal felkarcsontja alsó végénél kívül tojás, 168. sír (76): 39-43 éves, *ad.-mat.* [*sen.*] férfi, a koponyája jobb oldalán tyúktojás, 224. sír (77): 43-47 éves, *mat.* nő [férfi] bronzgyűrű, edénytöredék melléklettel, a bal medencelapáttól a koponya felé tyúktojás, I. András H8 denára, 231. sír (78): ±0 éves csecsemő [kisgyermek], szétszórva tyúktojástöredékek, 234. sír (79): 4-5 éves kisgyermek, gyöngysor, bronzkereszt melléklettel, a bal felkarcsont és a koponya között fekvő keresztől az északi sírfal felé (azaz kifelé) tyúktojás, 286. sír (80): 34-38 éves *ad.* nő 3 bronz, 5 ezüst S-végű karika, ezüstkarika, bronzgyűrű melléklettel, a medencéjében tyúktojás, 328. sír (81): 51-55 éves, *mat.* [*sen.*] nő bronz karikagyűrűvel, a jobb szárcsapoccsontja mellett 2 tyúktojás, 359. sír (82): 4-5 éves kisgyermek, a koponyája alatt tyúktojás, 474. sír (83): 4-5 éves kisgyermek gyöngysor, bronzgyűrű melléklettel, a jobb combcsont fejénél tyúktojás, I. András H8 denára, 481. sír (84): 7-9 éves gyermek bronzgyűrűvel, a mellkasa jobb oldalán tyúktojás, 484. sír (85): 34-40 éves, *ad.* [*ad.-mat.*] nő 2 ezüstkarika, 2 bronzgyűrű melléklettel, a koponyája bal oldalán tyúktojás, 487. sír (86): 46-50 éves, *mat.* férfi edénnyel, a bal sípcsontja alatt tyúktojás, 513. sír (87): 41-50 éves, *mat.* férfi edénnyel, a lábfejsontjai felett 1 tojás, a lábfejsontok végében 4 vastagabb falú lúd(?)tojás, 573. sír (88): 4-5 éves kisgyermek edénnyel, a jobb lábfejsontok és a sírszél között tyúktojás, 592. sír (89): 4-5 éves kisgyermek 2 bronz karpereccel, az alsó lábszárcsontoknál 2 tyúktojás, 628. sír (90): 48-54 éves, *mat.* nő 3 ezüst S-végű karika, bronzgyűrű melléklettel, a mellkasa jobb oldalán tyúktojás, 654. sír (91): ? gyermek, a mellkasán tojás, 735. sír (92): 5-6 éves kisgyermek, a bal lábfejsontok végében kb. 3 tojás, 753. sír (93): 4-5 éves kisgyermek bronzgyűrűvel, a combcsontjai között tojás, 781. sír (94): 3-4 éves kisgyermek, bal kézcsontjai között tojás, 790. sír (95): 3-4 éves kisgyermek, a jobb felkarcsont külső oldalán, a jobb kézcsontjai között tojás, 799. sír (96): 37-43

¹⁹⁸ A majsi temető embertani leleteit a helyszínen Nemeskéri János vezetésével K. Zoffmann Zsuzsanna és Kiss Attila határozta meg, s Kiss a munkájában csak az eltemetettek becsült élekorát és a felnőttek nemét közölte: Kiss 1983, 77–155. Ezért szükségessé vált a csontok újbóli vizsgálata, amit 2005-ben és 2006-ban Éry Kinga és K. Zoffmann Zsuzsanna végzett el: ÉRY–NEMESKÉRI–K. ZOFFMANN 2014, 8. Az eredményeiket a gyermekek, serdülők, férfiak és nők tagolásában bemutató 1. táblázatukat rosszul tördelték, ezért elővigyázatosan használandó. Magam az alábbiakban az ő revidált eredményeiket használtam, a pótlásokat jelzés nélkül, az eltéréseket [ ]-ben adtam meg.

éves, *ad.-mat.* [*mat.*] férfi bronzgyűrűvel, az arckoponyája előtt, jobb oldalon tojás, 818. sír (97): 4-5 éves kisgyermek bronz fülesgomb és karikagyűrű melléklettel, a koponyája mögött tojás, 822. sír (98): 40-44 éves, *mat.* férfi vaskéssel, a bal sípcsontja külső oldalán tojás, 828. sír (99): 20-29 éves, *ad.* nő, a jobb kulcsont belső oldalánál, vele párhuzamosan 3 tojás, 863. sír (100): 4-5 éves kisgyermek gyöngysor, bronzkarika melléklettel, a bal oldali bordái alatt tojás.¹⁹⁹ 101–102. Nagymágoacs (Cso)-Mágoacs-éri homokbánya: 11 síros temetőrészlet, 8. sír (101): karika, gyöngy, vastöredékek, tojás, 9. sír (102): sima és S-végű karika, gyöngyök, gyűrű, tojások.²⁰⁰ 103–106. Nyitra (Nyitra vm; Nitra, Nitriansky kraj, Szlk)-Šindolka F. temető: 204 síros temetőrészlet, 93. sír (103): kisgyermek S-végű karikával, a jobb kezénél tojás, 96. sír (104): kisgyermek, a jobb kezénél tojás, 99. sír (105): kisgyermek, a jobb vállánál és a jobb kezénél kívül 1-1 tojás, 278. sír (106): kisgyermek, a jobb kezénél tojás.²⁰¹ 107–111. Oroszvár (Moson vm; Rusovce, čast Bratislava, Szlk)-Wiesenacker-dűlő: 271 síros temetőrészlet, 207. sír (107): *mat.* nő ezüst S-végű karika, 2 ezüst varkocskarika, gyöngysor, 2 bronz huzalkarperec, 4 bronzgyűrű, kés melléklettel, a lábsontjai végénél agyagedény, benne tojás, 208. sír (108): kisgyermek edénnyel, a koponyája jobb oldalánál tojás, 217. sír (109): *ad.* férfi, a jobb kulcsontja és az állkapcsa között tojás, 219. sír (110): *ad.* nő bronz varkocskarika, bronzgyűrű melléklettel, a jobb lábszárcsontjai alsó részének külső oldalán agyagedény alsó része, benne tojás, 229. sír (111): *mat.* nő, a lábsontjai végénél edény, benne tojás.²⁰² 112. Penc (Nó)-Tuszkulán: 18 síros temetőrészlet, III. sír: (kis)gyermek 2 halántékgyűrű és

gyöngysor melléklettel, a hónaljánál tojás.²⁰³ 113–116. Piliny (Nó)-Sirmányhegy: 78 + 82 síros temetőrészlet, XXXIX/1901. sír (113): fiatal leány 9 „hajgyűrűvel”/S-végű karikával (?), a jobb sarka alatt tojás, LVI. sír (114): fiatal leány 4 szőlőfürtcsüngős függő, ezüst pódrött végű és bronz huzalkarperec, 4-4 ezüst S-végű karika és varkocskarika, gyöngysor, lezáró ezüstgyűrűcske melléklettel, a jobb sarka alatt tojás, meghatározhatatlan érme, ? sír (115).²⁰⁴ 43/1902. sír (116): fiatal leány, egyetlen melléklete a jobb alkarja alatt kis tyúktojás.²⁰⁵ 117–119. Ptuj (obč. Podravska, Szln)-Grad (Várdomb): 377 síros temetőrészlet, 385. sír (117): nő, bronztárgyak: nyakperec, 2 varkocskarika, bronz S-végű karika, 2 csörgő, 6 bronz félhold alakú csüngő, apró madárcsontok, a lábszárcsontok között tojás, 387. sír (118): ?, a bal combcsontmaradvány belső oldalánál tojás, 388. sír (119): ?, tojáshejtöredékek.²⁰⁶ 120–124. Püspökladány (HB)-Eperjesvölgy 637 síros teljesen feltárt temető, 79. sír (120): 5-6 éves kisgyermek hevedercsattal, a bal melltájékán és a felkarcsont között 2 tojás, 168. sír (121): 32-37 éves férfi 2 ezüst varkocskarika, veret, 3 nyilcsúcs, 2 fakengyelfül-borító, csikózabla, kés melléklettel, a mellkasa jobb oldali részén tojás, 196. sír (122): 4 éves kisgyermek, a bal kulcsontja alatt tojás, 202. sír (123): 3 éves kisgyermek, a bal kulcsontja felett tojás, 450. sír (124): 5 éves kisgyermek bronz ékszerekkel: nyakperec, huzal- és pántkarperec, gyűrű, a bal karjára húzott pántkarperec alatt tojás.²⁰⁷ 125–126. Rád (Nó)-Kishegy: legalább 42 síros temetőrészlet, 1. sír (125): gyermek, a hónaljánál tojás, 15. sír (126): kisgyermek ezüst varkocskarika, gyöngysor, 2 vas karperec, vascsipesz melléklettel, a jobb csuklója belső oldalánál

¹⁹⁹ KISS 1983, 77–84, 86, 88, 91–92, 95, 98, 100, 107–108, 110, 115–116, 119–120, 126–127, 129–132, 134, 208–236, 17.9. táblázat.

²⁰⁰ FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962, 56: Nr. 721; vö. MÉREY KÁDÁR 1954.

²⁰¹ FUSEK 1998, 101, 99: Abb. 23. Közülük az első három sír az érmés temetkezések környezetéből való. A közöletlen adatokat Gabriel Fusek szívességéből ismerhettem meg.

²⁰² HORVÁTH 2014, 163, 165, 166, 170, 175, 228, 229, 325.

²⁰³ PATAY 1957, 63.

²⁰⁴ NYÁRY 1902, 231, 233. Egy megnevezetlen sírral még azért számoltam, mert utalt arra, hogy „három halottnál egy-egy öszszelapult tojást találtam” (NYÁRY 1902, 213).

²⁰⁵ NYÁRY 1904, 66. (Nem lehetetlen, hogy több, a sírleírásokban említetlenül hagyott temetkezésben is volt tojás, mert azt írta, hogy „meg kell említenem azon tyúkfajtnának egész csontvázát, mely a halott lábán feküdt [19./1902. sír], s mely fajnak tojása van néha-néha az eltemetett mellett...” [NYÁRY 1904, 55]).

²⁰⁶ KOROŠEC 1999, 27, 65, 131, Pl. 39. 1–13, 40.1.

²⁰⁷ M. NEPPER 2002, 1: 142, 155, 159, 161, 193, 215.

tojás, II. (Kopasz) Károly francia király (840–877) blois-i denárával.²⁰⁸ 127–128. Szabadka (Bács-Bodrog vm; Subotica, opšt. Subotica, Szerb)-Vörösegyháza/Verusics B. temető: 271 síros részlet, 218. sír (127): (kis)gyermek, a jobb vállon/mellen „tyúk (kacsa?)”-tojás, Salamon H14/15 denára, 235. sír (128): 4-5 éves kisgyermek, a bal vállán tojás.²⁰⁹ 129. Szegvár (Cso)-Oromdülő: 372 síros temetőrészlet, 562. sír: 8-9 éves gyermek, bolygatott sírjából a jobb alkarcsontok fölött tyúktojás töredékei voltak.²¹⁰ 130. Szentmihályúr (Nyitra vm; Michal nad Žitavou, okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Domovina, 35. sír: ? korú nő.²¹¹ 131–134. Szob (Pe)-Vendelin: 142 síros temetőrészlet, 12. sír (131): a lábak végében lúdtojások, 47. sír (132): kisgyermek, tojás, 48. sír (133): kisgyermek, tojás, 52. sír (134): tojás.²¹² 135. Szomotor (Zemplén vm; Somotor, okr. Trebišov, Košický kraj, Szlk)-Hegyilegelő: 64 síros temetőrészlet, 9. sír: felnőtt 2 gyöngy, bronzgyűrű melléklettel, a jobb sípcsontja alsó részénél 2 tojás, I. László H25? denára.²¹³ 136. Tiszalök (SzSzB)-Fészekaljadűlő: 73 síros temetőrészlet, 67. sír: (kis)gyermek, a bal könyökénél tojás.²¹⁴ 137. Tiszalök (SzSzB)-Vajasdomb: 90 síros temetőrészlet, 50. sír: felnőtt varkocskarika, gyűrű melléklettel, a jobb karja alatt tojás.²¹⁵ 138. Tiszatardos (BAZ)-Nagydűlő: 13 síros temetőrészlet, 4. sír: nő? ezüst nyakperec, gyöngysor, bronz fülesgomb, kés, edény melléklettel, a jobb vállánál tojás.²¹⁶

139. Tornóc (Nyitra vm; Trnovec nad Váhom, okr. Šaľa, Nitriansky kraj)-Felsőjattó, Remíz/Remíza 238. sír: nő, 3 szőlőfürtcsüngős fülbevaló, tojás.²¹⁷ 140. Veszprém (Ve)-Komarov utca: 17-20 síros temetőrészlet, 4. sír: kisgyermek bronz fülesgomb, huzalkarperec, 2 gyűrű, kés, edény melléklettel, a bal lábszárcsontok mellett 2 tojás.²¹⁸ 141. Zalavár (Ve)-Községi I. temető: 135 síros részlet, 98. sír: 0-6 éves kisgyermek edénytöredékkel és tojással.²¹⁹ 142. Zsitvabesenő (Bešeňov, okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Sírdűlő: 129 síros temetőrészlet, 56. sír: férfi (?), szakállas balta, kés, díszített csonthengerke, a lábai alatt edény, benne tojás.²²⁰

143–146. 11. századi falusi temetők: 143–144. Letkés (Pe)-Tégláégető I. temető: 94 sírral teljesen feltárt, 21. sír (143): kisgyermek, a bal karja belső oldalánál álló helyzetben volt tojás, 66. sír (144): 8-12 éves kislány 2 ezüst varkocskarika, 2 bronzgyűrű melléklettel, a jobb boka külső oldalánál 2 lúdtojás.²²¹ 145–146. Letkés (Pe)-Tégláégető II. temető: 91 sírral részlegesen feltárt, 40. sír (145): kisgyermek bronz pártadisz, bronz huzalkarperec, bronzgyűrű melléklettel, a lábfejek végében 2 „vízi madár (lúd)” tojás, 55. sír (146): ? személy gyöngysor, bronztárgyak: 3 S-végű karika, nyakperec, 6 kerek ruhadisz melléklettel, a jobb váll vonalában „lúd- (?)” tojás.²²²

147–149. Templom körüli temetők: 147–148. Zalavár (Za)-Kápolna: 691 sírral teljesen feltárt te-

²⁰⁸ PATAY 1957, 60, 62.

²⁰⁹ SZEKERES–SZEKERES 1996, 56–57, 64. Az érmét a sírleírásban I. András vereteként, az érmék listájában Salamon H14/15 típusú denáraként közölte, az utóbbi a magam meghatározása volt (SZEKERES–SZEKERES 1996, 56, 65).

²¹⁰ BENDE–LÖRINCZY 1997, 201, 217, 238.

²¹¹ TOČÍK 1971, 197. A sírleírásban nem szerepel a tojás, csak Hanuliak levelében, aki a temetőt a felvidéki 915–950 közé keltezett B horizontba sorolta, ld. 230. jegyzet.

²¹² BAKAY 1978, 56–57.

²¹³ PÁSTOR 1955, 276, 278, 283; KOLNÍKOVÁ 1967, 195: Nr. 24, 199: Nr. 26; BÉREŠ 2008, 316.

²¹⁴ TÓTH 2014, 65, 70, 71, 180, 127.

²¹⁵ TÓTH 2014, 124, 127, 130, 180, 128.

²¹⁶ KOVÁCS 2015, 222–224.

²¹⁷ Az ásatási naplóban szereplő tojás Milan Hanuliak szíves levele szerint, a publikációból kimaradt, vö. TOČÍK 1971, 154. Hanuliak a temetőt a felvidéki 915–950 közé keltezett B horizontba sorolta, ld. alább.

²¹⁸ S. PERÉMI 1989, 4–5, 14; HORVÁTH 2014, 230, 130.

²¹⁹ TETTAMANTI 1971, 216, 241.

²²⁰ NEVIZÁNSKY 1979, 381, 403. A temetőrészletet az ásató helyesen a 9. század vége és a 10. század vége közötti időre keltezte, de látva a homokbányával feltételezhetően elpusztított terület nagyságát, valamint a maradék bizonytalan határú feltártságát – vö. NEVIZÁNSKY 1979, 376: Obr. 2. –, a 11. századi használatot is feltételezni lehetett.

²²¹ BAKAY 1978, 67, 84. 133–134, 144.

²²² BAKAY 1978, 103, 107, 158; vö. HORVÁTH 2014, 267.

mető, 1996/180. sír (147): gyermek, a hasán tojás, 2003/54. sír (148): gyermek, 1-1 pödrott végű és S-végű karika, karika, gyöngysor, a hasán tojás.²²³ 149. Esztergom (KE)-Zsidód: 819 sírral csaknem teljesen feltárt Árpád-kori temetőben „kultikus

*tárgynak minősül[t] a fej alatt elhelyezett vaskulcs, a fejnél elhelyezett elgörbített hegyes vasdarab, a felkar és a bordák között elhelyezett tojás, de leggyakoribbak voltak a halotti obulusként szájban, kézben, mellen elhelyezett pénzek.*²²⁴

B. LELŐHELYLISTA:

44 9–9/10. SZÁZADI TOJÁSMELLÉKLETES SÍR A DUNÁNTÚLON ÉS A FELVIDÉKEN

1–23. Dunántúl: 1–2. Balatonszentgyörgy (So)-ERDÉRT-telep/Vasútállomás, 10. sír (1): 4-5 éves kisgyermek, a bokájánál 4 tojás, 53. sír (2): 16-30 éves nő, a lábszárcsontjai között tojás.²²⁵ 3–8. Sopronkőhida (GyMS)-Kőhidtelep, 56. sír (3): 4-5 éves kisgyermek, a medencéjénél tojás, 77. sír (4): csecsemő?, a bal lábfejsontokon edény, a bal bokája mellett tojás, 120. sír (5): 3-4 éves kisgyermek, 2 bronz fülbevaló csüngődíszsel, a bokacsontjainál tojás, 121. sír (6): féléves csecsemő, vaskarika, a bal bokájánál tojás, 126. sír (7): 9-10 éves gyermek, 2 bronz fülbevaló, a bal lábfejsontjainál edény, a koponyája bal falcsontjánál tojás, 131. sír (8): 6 éves kisgyermek, állatsont, cseréptöredék, a lábfejsontjain edény, a gerincscsontjai mellett tojás.²²⁶ 9–19. Esztergályhorváti (Za)-Alsóbárándpuszta, a tojásleletek helye a sírokban: 1. sír (9): 30-60 éves nő, a sírgödör D-i oldalának közepén, 50. sír (10): 5-7 éves kisgyermek, a lábfejénél, 56. sír (11): féléves csecsemő, a bal combcsontja külső oldalán, 70. sír (12): 35-39 éves nő; a koponyája mellé tett edényben, 71. sír (13): 5-7 éves kisgyermek, a lábfejénél, 81. sír (14): 0,5-1 éves csecsemő, a koponyája mel-

lett, 116. sír (15): 1,5-2,5 éves kisgyermek, a szeméremcsontján, 216. sír (16): a: 62-66 éves férfi, b: 1-2 éves kisgyermek, a férfi jobb alkarja belső oldalán, 254. sír (17): 1,5-2,5 éves kisgyermek, a térde alatt, 256. sír (18): 3-4 éves kisgyermek, a koponyája mellett, 283. sír (19): 4-6 éves kisgyermek, a koponyája mellett.²²⁷ 20–21. Garabonc (Za)-Ófalu I. temető, 46. sír (20): 2/2,5-4 éves kisgyermek, a koponyája két oldalán 1-1 edény, a sírfalnál a jobb medence magasságában 2 tojás, 47. sír (21): 1,5/3-3/5 éves kisgyermek, gyöngysor, fülesgomb, a jobb térde alatt és a jobb lábszár mellett 1-1 edény, házityúk a koponyánál, tojás a bal térdénél.²²⁸ 22–23. Zalasabar (Za)-Dezsősziget 1. sír (22): újszülött, a combcsont magasságában tojás, 6. sír (23): *sen.* felnőtt, a bal combnyak mellett a bal kézcsontok alatt tojás.²²⁹

24–44. Felvidék (Szlovákia):²³⁰ 24. (Alsó- és Felső)elefánt (Nyitra vm; Lefantovce, okr. Nitra, Nitriansky kraj)-Felsőelefánt (část Horné Lefantovce) 8. sír: gyermek, a bal/ lábvégénél 4-5 tojás (A1).²³¹ 25–27. Csekej (Nyitra vm; Čakajovce, okr. Nitra, Nitriansky kraj)-Templom-dűlő (Kostolné): a 800–950 közötti korszakba Milan Hanuliak szerint

²²³ A két sír a templom déli falától délre fekvő temetőrészben került elő: RITOÓK 2010. A közöletlen disszertációból kapott adatokat Ritoók Ágnesnek ezúton is megköszönöm; vö. RITOÓK 2005, 173.

²²⁴ MOLNÁR 2002, 123; MOLNÁR 2005, 112.

²²⁵ BAKAY 1978, 188; vö. KOVÁCS 2013, 553: Nr. 10.

²²⁶ TÖRÖK 1973, 18–29, 36. 9–19.

²²⁷ MÜLLER 2004, 13. A sírok mellékletegyütteseinek még közöletlenek, a csontvázak kor- és nemmeghatározása: ÉRY ET AL. 2004, 40–47.

²²⁸ A tojásokat az ételmellékletek között sorolta fel: SZÓKE 1992, 58–60; SZÓKE-VÁNDOR 1992, 226–228; SZÓKE 1994, 255, 292.

²²⁹ MÜLLER 1992, 282, 291–292.

²³⁰ A felvidéki temetők periodizációjának Milan Hanuliak által használt 3 korszaka: a nagymorva kor régebbi szakasza (A1 horizont: mintegy 800–860), a nagymorva kor fiatalabb szakasza (A2 horizont: mintegy 860–915), a nagymorva kor utáni időszak (B horizont: mintegy 915–950) (HANULIAK 2004, 240). A temetőkön belül a sírok keltezésére is tekintettel volt, amint azt az érintett sírok besorolása mutatta. A lelőhelyek listáját Hanuliak leletkatasztere – vö. HANULIAK 2004, 255–280. – leletlistájában a tojás (*vajce*, *vajicko*) szó megtalálásával állítottam össze, majd az ott megadott bibliográfiai utalásokból sírok szerint is részleteztem. Minden ezekben nem szereplő adatot Milan Hanuliak szívességének köszönhetek, aki több levelemre írt válaszával és egy excel-táblázattal segítette a munkámat.

²³¹ HANULIAK 2004, 266: Nr. 117; vö. REJHOLCOVÁ 1992, 255–256, 261.

a 805 síros teljesen feltárt temető 287 temetkezése tartozik.²³² 411. sír (25): 14 éves gyermek, a lábvégnél tojás (A1), 447. sír (26): *mat.* nő, a lábcsontjai alatt tojás (A1), 537. sír (27): *ad.* férfi, szekerce, 2 kés, csiholó, kova, csirkecsontok, közöletlen helyen tojás (A1).²³³ 28. Ipolyszakállos (Hont vm; Ipeľský Sokolec, okr. Levice, Nitriansky kraj)-Staré pieskovisko, 4. sír: férfi, szakállas balta, kés, baromficsontok, a bal lábvégnél tojás (A1).²³⁴ 29–30. Magyargurab (Pozsony vm; Veľký Grob, okr. Galanta, Trnovský kraj)-Za potoky, 77. sír (29): gyermek, a sírgödör északi részén kakascsonok és tojás, 3/48. sír (30): kisgyermek, a lábánál edény, s ebben, valamint a környékén tojáshéjak.²³⁵ 31. Muzsla (Esztergom vm; Mužla, okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj)-Csenke (Čenkov), Dióskert, 43/1989. sír: ? korú férfi (A1).²³⁶ 32. Nagymegyér (Komárom vm; Veľký Meder, okr. Dunajská Streda, Trnavský kraj)-Vámosteľek 81/91. sír: kisgyermek (A2/

B).²³⁷ 33–34. Nyitra (Nyitra vm; Nitra, Nitriansky kraj)-Dolné Krškany, Závod Mier, 14. sír (33): *mat.* férfi, 43. sír (34).²³⁸ 35–36. Nyitra-Horné Krškany, Húsüzem (Mäsokombinát) 18. sír (35): ? korú személy (A2), 20. sír (36): ? korú személy (A2).²³⁹ 37. Nyitra-Zobor, Dolnozoborská cesta 15. sír: gyermek, a koponya bal oldalán tojás (A2).²⁴⁰ 38–43. Nyitra-Zobor, Lupka: 18. sír (38): gyermek, a lábától 20 cm-re teljes tojás (A2), 20. sír (39): felnőtt férfi, a jobb keze alatt és az ujjain tojás (A2), 28. sír (40): felnőtt, a jobb lábfejénél tojás (A2), 31. sír (41): gyermek, a sír ÉK-i részén tojás (A2), 46. sír (42): felnőtt férfi, a jobb lába mellett edény, mellette tojás (A2), 51. sír (43): nő 3-4 éves és egy még kisebb gyermekkel, a nő bal lábvégnél egymás mellett 3 tojás (A2).²⁴¹ 44. Zsitvafödemes (Nyitra vm; Úľany nad Žitavou, okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Agócs (Agač): 33 sír: ? korú nő, személy, ácskapocs, edény és tojás (A2).²⁴²

IRODALOM

- ADAM 2002: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Varia Archaeologica Hungarica 13: 1–2. Hrsg.: Szentpéteri, J. Budapest 2002.
- ALMÁSSY ET AL. 2006: Almássy K. – Astaloş, C. – Babolcsi A. – Gergely B – Istvánovits E. – Virag, C.: Nyíregyháza-Rozsrétszölő, Nevelős-homokbányától D-re (Varga-tanya). *Régészeti kutatások Magyarországon (Archaeological Investigations in Hungary)* 2005, 291–292.
- BACHOFEN 1978: Bachofen, J. J.: *A mítosz és az ősi társadalom. Válogatott írárok*. Budapest 1978.
- BAKAY 1978: Bakay K.: *Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén (Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung)*. Studia Comitatus 6. Szentendre 1978.
- BÁLINT 1989: Bálint S.: *Karácsony, húsvét, pünkösöd. A nagyünnepök hazai és közép-európai hagyomány világából*. Budapest 1989.

²³² HANULIAK 2004, 260: Nr. 51.

²³³ Az ásatási jelentésben szereplő tojás a publikációból kimaradt, Milan Hanuliak szíves levélbeni közlése, 2017. május 18; vö. REJHOLCOVÁ 1995, 57.

²³⁴ HANULIAK 2004, 263: Nr. 86; VENDTOVÁ–REJHOLEC 1963, 238.

²³⁵ HANULIAK 2004, 278–279: Nr. 227; CHROPOVSKÝ 1957, 181, 189.

²³⁶ HANULIAK 2004, 268: Nr. 136b; HANULIAK–KUZMA 1991, 35, 36.

²³⁷ HANULIAK 2004, 279: Nr. 229.

²³⁸ HANULIAK 2004, 269: Nr. 143; CHROPOVSKÝ 1977.

²³⁹ HANULIAK 2004, 269: Nr. 147.

²⁴⁰ HANULIAK 2004, 272: Nr. 173; CHROPOVSKÝ 1978, 101.

²⁴¹ HANULIAK 2004, 272: Nr. 174; vö. CHROPOVSKÝ 1978, 181–183, 186, 188–190.

²⁴² HANULIAK 2004, 278: Nr. 220; LIPTÁKOVÁ 1963, 228.

- BALOGH 2016: Balogh Cs.: *Régészeti adatok a Duna–Tisza közti avarok történetéhez (The History of the Avars in the Danube–Tisza Interfluvium as Reflected in the Archaeological Record)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 6. Budapest 2016.
- BANNER 1957: Banner J.: Cs. Sebestyén Károly (1876–1956). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1 (1957) 251–256.
- BENDE 2017: Bende L.: *Temetkezési szokások a Körös–Tisza–Maros közén az avar kor második felében (Bestattungsbräuche in der zweiten Hälfte der Awarenzeit im Gebiet zwischen Körös, Theiß und Maros)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 8. Budapest 2017.
- BENDE–LŐRINCZY 1997: Bende L. – Lőrinczy G.: A szegvár-oromdűlői 10–11. századi temető (Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő aus dem 10. bis 11. Jahrhundert). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 201–285.
- BÉREŠ 2008: Béreš, J.: Somotor. In: *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. 3: Východné Slovensko*. Zost.: Béreš, J. Nitra 2008, 315–317.
- BLĂJAN–POPA 1981: Blăjan, M. – Popa, A.: Cercetările arheologice de la Alba Iulia-„Stația de salvare” (Recherches archéologiques à Alba Iulia-„Stația de salvare”). *Materiale și Cercetări Arheologice* 15 (1981) 375–380. <https://doi.org/10.3406/mcarh.1983.1833>
- BÓNA 1972: Bóna I.: Tamási. *Régészeti Füzetek* 1:25 (1972) 56.
- BÓNA 1984: Bóna, I.: Bemerkungen zum 1. Bd. des Werkes: Das landnahme- und früharpadenzeitliche Fundmaterial Ungarns. A. Kiss: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 36 (1984) 283–294.
- BÓNA 1993: Bóna I.: Langobardok. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok – Gepidák – Langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 102–115.
- BÓNA 1993a: Bóna I.: Langobard temetkezés. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok – Gepidák – Langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 121–125.
- BÓNA 1993b: Bóna I.: Tamási-Csikólegelői homokbánya. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok – Gepidák – Langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 160.
- BÓNA–B. HORVÁTH 2009: Bóna, I. – B. Horváth, J.: Tamási-Csikólegelő. In: Bóna, I. – B. Horváth, J.: *Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 6. Budapest 2009, 137–168.
- BÓNA–NAGY 2002: Bóna, I. – Nagy, M.: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Budapest 2002.
- BRZOSTOWICZ ET AL. 2000: Brzostowicz, M. – Hásková, J. – Militký, J. – Princová, J. – Sommer, P.: Die Přemysliden. In: *Europas Mitte um 1000. Katalog*. Hrsg.: Wiczorek, A. – Hinz, H. M. Stuttgart 2000, 289–304.
- CABELLO 1970: Cabello [Colini], J. A.: *Tojásos temetkezés a népvándorlás korában*. Szakdolgozat az ELTE BTK Régészeti Tanszékén, kézirat. Budapest 1970.
- CHARVÁT 2000: Charvát, P.: Das Saazer Gehöft. In: *Europas Mitte um 1000. Katalog zur Ausstellung*. Hrsg.: Wiczorek, A. – Hinz, H. M. Stuttgart 2000, 207–272.
- CHROPOVSKÝ 1957: Chropovský, B.: Slovanské pohrebisko z 9. stor. vo Veľkom Grobe (Славянский могильник IX ст. в селе Вельки Гроб, окр. Сенец) (Ein slawisches Gräberfeld aus dem 9. Jahrhundert in Veľký Grob, Bezirk Senec). *Slovenská archeológia* 5 (1957) 174–239.

- CHROPOVSKÝ 1977: Chropovský, B.: Slovanské kostrové pohrebisko v Nitre-Dolných Krškanoch (Slawisches Skelettgräberfeld in Nitra-Dolné Krškany). *Archeologické Výskumy na Slovensku v roku 1976*, 134–137.
- CHROPOVSKÝ 1978: Chropovský, B.: Pohrebisko z 9.–10. storočia v Nitre pod Zoborom (Могильник IX–X вв. в Нитре под Зобором) (Gräberfeld aus dem 9.–10. Jahrhundert in Nitra am Fuß des Zobor). *Slovenská archeológia* 26 (1978) 99–125.
- ČILINSKÁ 1973: Čilinská, Z.: *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce aus dem 9. Jahrhundert*. Archaeologica Slovaca – Catalogi Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae 5. Nitra 1973.
- COCIŞ ET AL. 2016: Cociş, S. – Gáll, E. – Urák, M. – Ursuţiu, A.: The periphery of the centre? The late avar cemetery part at Nădlac (germ.: Nadlak, hung.: Nagylak, slow.: Nadlak). *Archaeologia Bulgarica* 20 (2016) 1–75.
- Cs. SÓS 1971: Cs. Sós, Á.: Az Árpád-kori temető (The cemetery). In: Cs. Sós Á. – Parádi N.: A csátaljai Árpád-kori temető és település (Árpáadian period cemetery and settlement at Csátalja) I. *Folia Archaeologica* 22 (1971) 105–120, 139–140.
- CSOBANOV 2009: Чобанов, Т.: Прабългарски погребални ритуали с яйца (Proto-Bulgaria burial rituals with eggs). In: *EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovaе*. Ред.: Григоров, В. – Даскалов, М. – Комарова-Балинова, Е. София 2009, 301–305.
- DARÓCZI-SZABÓ 2010: Daróczi-Szabó, M.: Pets in pots: Superstition belief in a Medieval Christian (12th–14th century) village in Hungary. In: *Anthropological Approaches to Zooarchaeology. Complexity, colonialism and animal transformations*. Eds.: Campana, D. – Crabtree, P. – de France, S. D. – Lev-Tov, J. – Choyke, A. Oxford 2010, 244–249.
- DARÓCZI-SZABÓ–TEREI 2011: Daróczi-Szabó M. – Terei Gy.: Szájjal lefelé fordított edények és tartalmuk az Árpád-kori Kána faluból (Pots buried upside down and their contents in the Árpád Era village of Kána). *Budapest Régiségei* 44 (2011) 198–236.
- DOMBAY 1961: Dombay J.: Árpád-kori temetők Baranyában I. (Friedhöfe aus der Arpaden-Zeit im Komitat Baranya I). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 5 (1961) 135–157.
- DÖRFLER 1895: Wislockiné Dörfler A. F.: Kakas, tyúk és tojás a magyar néphitben. *Ethnographia* 6 (1895) 205–213.
- DRAGOTĂ 2014: Dragotă, A.: Eggs as offerings in tenth–eleventh century necropolises. *Ziridava* 28 (2014) 183–191.
- DRAGOŢA ET AL. 2015: DragoŢa, A. – Rustoiu, G. T. – Drîmbărean, M. – Deleanu, V.: The early medieval necropolis from Alba Iulia – Izvorul Împăratului. Archaeological researches in 2014. *Apulum* 52 (2015) 321–349.
- ÉRY ET AL. 2004: Éry K. – Marcsik A. – Suskovics Cs. – Targubáné Rendes K. – Tóth G.: Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta 9–10. századi népességének embertani képe (Anthropological notation of the 9–10th century Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta population). In: *Karoling-kori emlékek. Régészet és antropológia (Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta 9–10. századi temetője)*. Szerk.: Tóth G. Szombathely 2004, 33–84.
- ÉRY–NEMESKÉRI–K. ZOFFMANN 2014: Éry K. – Nemeskéri J. – K. Zoffmann Zs.: Embertani vizsgálatok Majs-Udvari rétek X–XI. századi csontvázletein (Anthropological investigations on the 10–11th century skeletal remains dug up in the meadows near Majs-Udvari). *Folia Anthropologica* 13 (2014) 7–36.
- FARKAS 2006: Farkas Cs.: Jakab Béla, aki a nehezebb utat választotta. *Délmagyarország*, 2006. június 30. http://www.delmagyar.hu/szeged_hirek/jakab_bela_aki_a_nehezebb_utat_valasztotta/127621/ Letöltve: 2019. szeptember.

- FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962: Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Régészeti Tanulmányok 2.* Budapest 1962.
- FETTICH 1958: Fettich, N.: Über den Sinn der prähistorischen Ornamente. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 9 (1958) 115–125.
- FODOR 1985: Fodor I.: Kiss A.: *Baranya megye X–XI. századi sírleletei.* Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga, 1. Sorozatszerk.: Fülep F. Szerk.: Dienes I. *Századok* 119 (1985) 244–248.
- FODOR 1996: Fodor I.: Hajdúdorog-Temetőhegy. In: „Őseinket felhozád.” *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. Budapest 1996, 226–228.
- FODOR 1996a: Fodor I.: Tiszafüred-Nagykenderföldek. In: „Őseinket felhozád.” *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. Budapest 1996, 290–292.
- FROLÍK-BRAVERMANOVÁ 2000: Frolík, J. – Bravermanová, M.: A prágai vár. In: *Kézikönyv az Európa Középe 1000 körül kiállításához.* Szerk.: Wiczorek, A. – Hinz, H. M. Stuttgart 2000, 231–232.
- FUSEK 1998: Fusek, G.: Gräber mit Arpadenmünzen aus dem Gräberfeld von Šindolka in Nitra (Hroby s arpádovskými mincami z pohrebiska na Šindolke v Nitre). *Slovenská Archeológia* 46 (1998) 71–118.
- FUSEK 2003: Fusek, G.: Ein Grab aus Nitra-Šindolka mit einer byzantinischen Münze. In: *Slowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu.* Red.: Dulicz, M. Warszawa–Lublin 2003, 185–188.
- GÁLL 2013: Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei (10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat. Summary)* 1–2. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. Budapest 2013.
- GALLINA 1998: Gallina Zs.: Temetkezési szokások egy X–XI. századi (Homokmégy-Székes) temetőben. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében* 1997 (1998) 79–88.
- GALLINA 2001: Gallina Zs.: 10–11. századi temető és szarmata településrészlet Homokmégy-Székesen (Cemetery fragment from the 10–11th centuries and sarmatian settlement at Homokmégy-Székes). *Régészeti Kutatások Magyarországon (Archaeological Investigations in Hungary)* 1998, 87–105.
- GALLINA-HAJDRIK 1998: Gallina Zs. – Hajdrik G.: 10–11. századi temetőrészlet Homokmégy-Székesen. *Cumania* 15 (1998) 133–178.
- GALLINA-VARGA 2016: Gallina Zs. – Varga S.: *A Duna–Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei. 1: A Kalocsai Sárköz a 10–11. században (Hungarian Conquest Period and Early Árpadian Age cemeteries, burials and hoards from the Danube-Tisza Interfluve 1: The Kalocsa Sárköz in the 10th and 11th centuries).* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 10. Szeged–Budapest 2016.
- GARAM 1975: Garam, É.: *The Szebény I–III Cemetery.* Avar Finds in the Hungarian National Museum 1. Budapest 1975.
- HANULIAK 1990: Hanuliak, M.: Aussagefähigkeiten archäologischer Quellen aus Flachgräberfeldern des 9.–12. Jahrhundert (Информативность археологических источников из грунтовых могильников IX–XII-ого веков). *Slovenská archeológia* 38:1 (1990) 147–192.
- HANULIAK 1994: Hanuliak, M.: *Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10.-11. storočia. Archeologicko-historické vyhodnotenie (Gräberfeld aus dem 10.–11. Jh. in Malé Kosihy).* Materialia Archaeologica Slovaca 12. Nitra 1994.
- HANULIAK 2004: Hanuliak, M.: *Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na územi Slovenska (Grossmährische Gräberfelder und Bestattung im 9.–10. Jahrhundert auf dem Gebiet der Slowakei).* Archaeologica Slovaca – Monographiae Fontes Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae 8. Nitra 2004.

- HANULIAK–KUZMA 1991: Hanuliak, M. – Kuzma, I.: Desiata sezóna výskumu v Mužle-Čenkove (Zehnte Grabungssaison in Mužla-Čenkov). *Archeologické Výskumy na Slovensku v roku 1989*, 35–37.
- HANULIAK–REJHOLCOVÁ 1999: Hanuliak, M. – Rejholecová, M.: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Vyhodnotenie (Das Gräberfeld in Čakajovce [9.–12. Jahrhundert]. Auswertung)*. Nitra 1999.
- HORVÁTH 2014: Horváth C.: *Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei (Graveyards and findings of county Győr and Moson from the conquest period and from the early Árpadian age)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 8. Budapest 2014.
- HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: Horváth I. – H. Kelemen M. – Torma I.: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*. Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Budapest 1979.
- HULLÁM 2012: Hullám D.: Római császárkori temetkezések Pócspetri és Kántorjánosi határában (Burials from the Roman Imperial Age in the Vicinity of Pócspetri and Kántorjánosi). In: *Ante viam stratam. A Magyar Nemzeti Múzeum feltárásai Pócspetri és Kántorjánosi határában az M3 autópálya nyírségi nyomvonalán*. Szerk.: Szabó Á. – Masek Zs. Budapest 2012, 351–394.
- ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga (Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz)*. Régészeti Gyűjtemények Nyíregyházán 2. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza 2003.
- ISTVÁNOVITS–ALMÁSSY 2006: Istvánovits E. – Almássy K.: Nyíregyháza-Felsősim, Gyebrás tanyától ÉK-re. *Régészeti kutatások Magyarországon (Archaeological Investigations in Hungary)* 2005, 289.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2015: Istvánovits E. – Kulcsár V.: A szarmaták állatai (Animals of sarmatians). *A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve* 57 (2015) 99–128.
- JAKAB 1974: Jakab B.: A tojáshéj strukturális változása az embrió fejlődése folyamán (Különös tekintettel az avar- és középkori héjleletek összehasonlító vizsgálatára). *Állattani Közlemények* 61 (1974) 27–31.
- JAKAB 1976: Jakab B.: Avarkori sírok tojáshéjleleteinek tanúságtétele. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1974/75:1 (1976) 327.
- JAKAB 1978: Jakab B.: Fosszilis avar- és középkori tojáshéjleletek összehasonlító vizsgálata (Vergleichende Untersuchung fossiler Eischalenfunde aus dem Awarenzeit und dem Mittelalter). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1976/77:1 (1978) 41–48.
- JAKAB 1979: Jakab, B.: Vergleichende Analyse der anlässlich von Ausgrabungen in Ungarn freigelegten Eierschalen-Funde. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1979) 147–162.
- JAKAB 1980: Jakab B.: Újabb tojáshéjlelet-vizsgálatok eredményei. Longobard és avar kori leletanyag vizsgálata. (Neuere Eierschalefund-Untersuchungen). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1978/79:1 (1980) 311–322.
- JAKAB 1999: Jakab B.: A tojáshéj makro- és mikrostruktúrájának funkciói a költés folyamán (with summary). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Naturalia* 1 (1999) 197–212.
- JAKAB 2008: Jakab A.: Kálmánháza, Vitéz-sor. *Régészeti kutatások Magyarországon (Archaeological Investigations in Hungary)* 2007, 233–234.
- JAKAB 2009: Jakab A.: X–XI. századi temető Nyíregyháza–Felsősim határából. M3-as autópálya 161. lelőhely (10th–11th century cemetery at Nyíregyháza-Felsősim. Motorway M3, site 161). *A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve* 51 (2009) 79–149.
- JAKAB 2014: Jakab A.: A tiszadob-sós-széki 10. századi temetőrészlet. In: Tóth A.: *A Nyíri Mezőség a 10–11. században (The 'Mezőség' of the 'Nyírség Region' in the 10th–11th century)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7. Szeged 2014, 277–294.
- JANKOVICS 1990: Jankovics M.: Tojás. In: Hoppál M. – Jankovics M. – Nagy A. – Szemadám Gy.: *Jelképtár*. Budapest 1990, 221–222.

- JONUKS ET AL. 2017: Jonuks, T. – Oras, E. – Best, J. – Demarchi, B. – Mänd, R. – Presslee, S. – Vahur, S.: Multi-method analysis of avian eggs as grave goods: revealing symbolism in conversion period burials at Kukruse, NE Estonia. *Environmental Archaeology. The Journal of Human Palaeoecology published online 05. Jan. 2017*, 1–14. <http://dx.doi.org/10.1080/14614103.2016.1263374>
- JUHÁSZ 1995: Juhász, I.: *Awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung Orosháza*. Monumenta Avarorum Archaeologica 1. Budapest 1995.
- K. ÉRY 1968: K. Éry, K.: Reconstruction of the tenth century population of Sárbogárd on the basis of archaeological and anthropological data (A sárbogárdi X. századi közösség rekonstrukciója régészeti és embertani adatok alapján). *Alba Regia* 8–9 (1968) 93–147.
- K. KOVÁCS 1944: K. Kovács L.: *A kolozsvári hóstátiak temetkezése (Bestattungssitten bei den Hóstátern in Kolozsvár/Klausenburg)*. Kolozsvár 1944. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf1080.pdf (Le-töltve: 2019.)
- KISS 1983: Kiss A.: *Baranya megye X–XI. századi sírleletei (Grabfunde aus dem 10. und 11. Jahrhundert im Komitat Baranya [Ungarn])*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Budapest 1983.
- KISS 1990: Kiss, A.: Über einigen chronologischen, siedlungsgeschichtlichen und geschichtlichen Fragen des 10.–11. Jhs. (Erwiderung auf die „Bemerkungen...“ von I. Bóna). *Alba Regia* 24 (1990) 197–209.
- KOLNÍKOVÁ 1967: Kolníková, E.: Obolus mřtvych vo včasnostredovekých hroboch na Slovensku (Totenobolus in frühmittelalterlichen Gräbern der Slowakei). *Slovenská Archeológia* 15 (1967) 189–254.
- KORDALA 1992: Kordala, T.: Cmentarzysko z XI–XII wieku w Płocku-Podolszyczach (The cemetery of the 11th–12th centuries in Płock-Podolszyce) (Die Nekropole aus dem XI–XII Jahrhundert in Płock-Podolszyce). *Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku* 15 (1992) 3–96.
- KOROŠEC 1999: Korošec, P.: *Nekropola na Ptujskem Gradu. Turnirski prostor (Das Gräberfeld an dem Schloßberg von Ptuj. Turnierplatz)*. Ptuj 1999.
- KOVÁCS 1912: Kovács I.: A marosszentannai népvándorláskori temető (Cimetière de l'époque de la migration des peuples á Marosszentanna). *Dolgozatok* 3 (1912) 250–342.
- KOVÁCS 1984: Kovács, L.: Zur ersten Publikation einer neuen Veröffentlichungsreihe. A. Kiss: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 36 (1984) 271–281.
- KOVÁCS 2006: Kovács L.: A magyarhomorog-kónyadombi X–XII. századi magyar köznépi temető érméiről (Coins from the Hungarian common cemetery of Magyarhomorog-Kónyadomb from the tenth–twelfth century). In: *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára*. Studia Caroliensia 2006: 3–4. Szerk.: F. Romhányi B. Budapest 2006, 215–248.
- KOVÁCS 2011: Kovács L.: *A magyar kalandozások zsákmányáról (Über die Beute der ungarischen Streifzüge)*. Budapest 2011.
- KOVÁCS 2013: Kovács L.: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői, tekintéssel az előzményeikre. Vázlat (Die landnahmezeitlichen und früharpadenzeitlichen Gräberfelder von Quartiere und Dörfer mit Hinblick auf die Vorgeschichte. Ein Abriss). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 511–604.
- KOVÁCS 2015: Kovács L.: *A Taktaköz 10–11. századi sír- és kincsleletei, valamint a tiszalúc-sarkadi 11. századi temető (10th–11th century graves and stray finds of the Taktaköz region and the 11th-century cemetery of Tiszalúc-Sarkad)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 9. Budapest 2015.

- KOVÁCS 2015a: Kovács L.: Megjegyzések a 10–11. századi magyar csecsemősírok kérdéséhez, visszatekintéssel a 3–9. századig (Notes on the issue of infant burials in 10th–11th century Hungary with a review of the 3rd–9th centuries). *Folia Anthropologica* 14 (2015) 5–66.
- KOVÁCS 2018: Kovács L.: Sertés-, tyúk- és libacsontok, tojások X. századi szállási és falusi temetőkből (Pig, hen and goose bones, eggs in the cemeteries of the 10th century szállás and villages). In: „Vadrózsából tündérsípót csináltam.” *Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára (To make a fairy whistle from a briar rose.)* Studies presented to Eszter Istvánovits on her sixtieth birthday). Szerk.: Nagy M. L. – Szőlősi K. L. Nyíregyháza 2017, 629–636.
- KOVÁCS 2019: Kovács L.: *Magyarhomorog-Kónya-domb 10. századi szállási és 11–12. századi falusi temetője (A 10th century cemetery belonging to a short-lived settlement and an 11th–12th century village cemetery, both located on Magyarhomorog-Kónya-domb)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 12. Budapest 2019.
- KOVRIK 1963: Kovrik, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Archaeologia Hungarica 40. Budapest 1963.
- KÖRÖSI 2007: Körösi A.: Szekszárd-Palánki-dűlő (S-9/V. lh.) avar temető állatsontmellékletei (Tierknochenfunde des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Szekszárd-Palánki-dűlő (S-9./V. lh.). *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 29 (2007) 219–236.
- KRALOVÁNSZKY 1960: Kralovánszky A.: Esztergom-Bubánatvölgy. *Régészeti Füzetek* 1:13 (1960) 105.
- KRALOVÁNSZKY 1963: Kralovánszky A.: A Balinka–Mecsér pusztai avarkori sírok (Die Gräber aus der Awarenzeit in Balinka–Mecsér puszta). *Alba Regia* 2–3 (1963) 166–168.
- KRUMPHANZLOVÁ 1985: Krumphanzlová, Z.: Ei im slawischen Bereich. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. 6: *Donarþórr – Einbaum*. Hrsg: Beck, H. – Jankuhn, H. – Ranke, K. – Wenskus, R. Berlin–New York 1985, 515–520.
- KULCSÁR 1998: Kulcsár V.: *A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai (Погребальный обряд сарматов Карпатского бассейна)*. Aszód 1998.
- KURUCZ 2017: Kurucz Á.: Épület alá helyezett mágikus célú edények az Árpád-kori Magyarországon. *Honismeret* 2017:4, 30–36.
- LÁSZLÓ 1944: László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Népkönyvtár 4. Budapest 1944.
- LEZSÁK 2009: Lezsák G.: A kunszállási avarok temetkezési szokásai (Burial customs of the Avarians in the cemetery of Kunszállás). In: „In terra quondam Avarorum...” *Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Archaeologia Cumanica 2. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2009, 145–164.
- LIPTÁKOVÁ 1963: Liptáková, Z.: Slovanské pohrebisko z X.–XI. storočia v Úľanoch nad Žitavou (Slawisches Gräberfeld aus dem X.–XI. Jahrhundert in Úľany nad Žitavou). *Slovenská Archeológia* 11 (1963) 223–236.
- LŐRINCZY–TÜRK 2011: Lőrinczy G. – Türk A.: 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát-ról. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna–Tisza közti oldalának 10. századi településtörténetéhez (Gräberfelder des 10. Jh. in Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Neue Ergebnisse zur Siedlungsgeschichte des 10. Jh., der Region zwischen Donau und Theiß gegenüber der Maros-Mündung). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 419–479.
- M. NEPPER 2002: M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei (Grabfunde des 10.–11. Jahrhunderts im Komitat Hajdú-Bihar)* 1–2. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Budapest–Debrecen 2002.
- MEDGYESI 2015: Medgyesi P.: *Honfoglalók a békési tájakon. Békés megye jelentősebb 10–11. századi sírleletei*. A Munkácsy Mihály Múzeum Évkönyve 3. Békéscsaba 2015.

- MÉREY KÁDÁR 1954: Mérey Kádár E.: Szentes-Mágócsér. *Archaeologiai Értesítő* 81 (1954) 81.
- MESTERHÁZY 1984: Mesterházy K.: Kiss A., Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga. I. Budapest 1983. *Archaeologiai Értesítő* 111 (1984) 287–289.
- MESTERHÁZY 2014: Mesterházy K.: A győr-pósdombi 10–11. századi temető. In: Horváth C.: *Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 8. Budapest 2014, 456–509.
- MÉSZÁROS 2014: Mészáros P.: Kora Árpád-kori temetőrészlet Felgyő-Kettőshalmi dűlőn (An early Árpadian Age cemetery at Felgyő-Kettőshalmi dűlő). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarorum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. Opitz Archaeologica 6. MTA BTK MÖT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 527–587.
- MIŚKIEWICZ 1998: Miśkiewicz, M.: Wczesnośredniowieczne cmentarzyska mazowieckie z grobami bez obstaw kamiennych (Early medieval non-ecclesiastical cemeteries in Mazovia). *Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne* 1998:1, 5–20.
- MOLNÁR 2002: Molnár E.: Régészeti kutatások Esztergom-Zsidód Árpád-kori falu területén (Archäologische Forschungen auf dem Gebiet des arpadenzeitlichen Dorfes von Esztergom-Zsidód). In: *Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon. Tudományos konferencia Tatabánya, 2001. július 30–31*. Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 6. Szerk.: Kisné Cseh J. Tatabánya 2002, 121–132.
- MOLNÁR 2005: Molnár E.: Esztergom-Zsidód templom körüli temetője (The Esztergom-Zsidód churchyard). In: „...a halál árnyékának völgyében járok.” *A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai*. Opuscula Hungarica 6. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. Budapest 2005, 109–114.
- MÓRA 1932: Móra F.: Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorlaskori és korai magyar leletekben. *Ethnographia* 43 (1932) 54–68.
- MÓRA 1982: Móra F.: Önvédelem gyanánt. In: *Sokféle – Utazás a földalatti Magyarországon*. Szerk.: Vészits F. Budapest 1982, 326–336.
- MÜLLER 1992: Müller, R.: Gräberfeld und Siedlungsreste aus der Karolingerzeit von Zalasabar–Dezsősziget. In: Szöke, B. M. – Éry, K. – Müller, R. – Vándor, L.: *Die Karolingerzeit im Unteren Zalatal. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I–II und Zalasabar Dezsősziget*. *Antaeus* 21 (1992) 271–336.
- MÜLLER 2004: Müller R.: Régészeti összefoglaló az Esztergályhorváti-Alsóbárándpusztán feltárt Karoling-kori temetőről (Archäologische Zusammenfassung des karolingerzeitlichen Gräberfeldes von Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta). In: *Karoling-kori emlékek. Régészet és antropológia (Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta 9–10. századi temetője)*. Szerk.: Tóth G. Szombathely 2004, 9–31.
- NAGY 1975: Nagy T.: Budapest története az őskortól a honfoglalásig. In: Nagy T. – Györffy Gy. – Gerevich L.: *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig*. Budapest története 1. Budapest 1975, 39–216.
- NAGY 1993: Nagy M.: Kiszombor. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok – Gepidák – Langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 88.
- NEMESKÉRI ET AL. 1961: Nemeskéri, J. – Éry, K. – Kralovánszky, A. – Harsányi, L.: Data to the reconstruction of the population of an eleventh century cemetery: Gáva-Market (A methodological study). *Crania Hungarica* 4 (1961) 1–64.
- NEVIZÁNSKY 1979: Nevizánsky, G.: Pohrebisko z konca 9. a z 10. storočia v Bešeňove (Могильник конца IX и X вв. в Бешеньове). *Slovenská archeológia* 27 (1979) 375–404.

- NEVIZÁNSKY–KUJOVSKÝ 1991: Nevizánsky, G. – Kujovský, R.: Kostrové pohrebisko z prvej polovice 10. storočia v Tekovskom Hrádku (Körpergräberfeld aus der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts in Tekovský Hrádok). *Archeologické Rozhledy* 43 (1991) 552–561.
- NYÁRY 1902: Nyáry A.: Temető királyságunk első századából. *Archaeologiai Értesítő* 22 (1902) 210–241.
- NYÁRY 1904: Nyáry A.: A pilinyi árpádkori temető. *Archaeologiai Értesítő* 24 (1904) 50–70.
- NYÁRY 1906: Nyáry A.: Temetkezések a palóczok földjén. *Néprajzi Értesítő* 7 (1906) 43–47.
- NYÁRY 1936: Nyáry P.: *Dr. báró Nyáry Albert élete és munkássága*. Budapest 1936.
- PÁSTOR 1955: Pástor, J.: Belobrdské pohrebište v Somotore. *Slovenská archeológia* 3 (1955) 276–285.
- PATAY 1957: Patay P.: Adatok a nógrádi dombvidék X–XI. századi településtörténetéhez (Contributions à l'histoire du peuplement, aux Xe et XIe siècles, de la région de collines de Nógrád). *Archaeologiai Értesítő* 84 (1957) 58–66.
- PINTYE 2011: Pintye G.: Egy elfeledett sírról, avagy a szeged-kundombi avar temető „különce” (a 260. sír) (Über ein vergessenes Grab: der „Sonderling” des awarischen Gräberfeldes von Szeged-Kundomb [Grab 260]). In: *Hadak útján. A népvándorlás kor kutatóinak XIX. konferenciája. Xántus János Múzeum Győr, 2008. október 20–22. Tanulmányok*. Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága 3. Szerk.: Bíró Sz. – Tomka P. Győr 2011, 71–81.
- PÓCS 1982: Pócs É.: Tojás. In: *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. Főszerk.: Ortutay Gy. Budapest 1982, 305.
- PRAŽÁK 2000: Pražák, R.: Cseh- és Morvaország. In: *Európa és Magyarország Szent István korában. Dél-Alföldi Évszázadok* 12. Szerk.: Kristó Gy. – Makk F. Szeged 2000, 191–206.
- REJHOLCOVÁ 1992: Rejholcová, M.: Veľkomoravské pohrebisko v Lefantovciach (Ein grossmährisches Gräberfeld in Lefantovce). *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied* 28 (1992) 251–276.
- REJHOLCOVÁ 1995: Rejholcová, M.: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie)*. Katalóg. *Archaeologica Slovaca – Monographiae Fontes Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae* 15. Nitra 1995.
- REJHOLCOVÁ 1995a: Rejholcová, M.: *Das Gräberfeld von Čakajovce (9.–12. Jahrhundert)*. Analyse. *Archaeologica Slovaca – Monographiae Fontes Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae* 15. Nitra 1995.
- REJHOLCOVÁ 1996: Rejholcová, M.: Entwicklung des Bestattungsritus im 9.–11. Jh. im Lichte des Gräberfeldes in Čakajovce. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert. Symposium, Nitra 6. bis 10. November 1994*. Hrsg.: Bialeková, D. – Zábajník, J. Bratislava 1996, 353–360.
- RÉVÉSZ 2008: Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest 2008.
- RÉVÉSZ 2017: Révész, L.: Die methodischen Probleme der ungarischen landnahmezeitlichen Forschung. Die Gräberfelder. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 68 (2017) 171–188. <https://doi.org/10.1556/072.2017.68.1.6>
- RITOÓK 2005: Ritoók Á.: Zalavár-Kápolna: egy temető elemzés lehetőségei és eredményei (Zalavár-“Kápolna”: possibilities and results of a cemetery analysis). In: „...a halál árnyékának völgyében járok.” *A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai*. Opuscula Hungarica 6. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. Budapest 2005, 173–183.
- RITOÓK 2010: Ritoók Á.: *Zalavár-Vársziget az Árpád-korban. A régészeti kutatások eredményei*. ELTE BTK Régészeti Intézete. PhD értekezés kézírata. Budapest 2010.

- RÓHEIM 1925: Róheim G.: *Magyar néphit és népszokások*. Budapest 1925.
- ROTH 1985: Roth, H.: Merowingerzeit, Reihengräberkreis und Awaren. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. 6: *Donarpórr – Einbaum*. Hrsg: Beck, H. – Jankuhn, H. – Ranke, K. – Wenskus, R. Berlin–New York 1985, 514–515.
- S. PERÉMI 1989: S. Perémi Á.: Honfoglalás-kori köznépi temető Veszprémben (Ein Friedhof aus der Zeit der ungarischen Landnahme in Veszprém). *Veszprémi Történelmi Tár* 2 (1989) 3–107.
- SÁGI 1963: Sági K.: A vörsi langobard temető újabb ásatai eredményei (Neue Ergebnisse der Ausgrabungen auf dem langobardischen Gräberfeld von Vörs). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1 (1963) 39–80.
- SIEMIANOWSKA 2008: Siemianowska, E.: Wczesnośredniowieczne grzechotki i pisanki w strefie przebiegu szlaku lądowego z Rusi na Pomorze. In: *Kultura materialna średniowiecza w Polsce. Materiały ze studenckiej konferencji naukowej Toruń, 24–25 kwietnia 2008 roku*. Red.: Kucypera, P. – Wadył, S. Toruń 2008, 67–84.
- SOLYMOSSY 1929: Solymossy S.: Magyar ősvallási elemek népmeséinkben. *Ethnographia – Népelet* 11 (1929) 133–152.
- SOMMER 2000: Sommer, P.: Térítés Csehországban régészeti, művészettörténeti és írott források alapján. In: *Kézikönyv az Európa Középe 1000 körül kiállításához*. Szerk.: Wiczorek, A. – Hinz, H. M. Stuttgart 2000, 245–246.
- SOMOGYVÁRI 1992: Somogyvári Á.: Bronzkori és Árpád-kori temetkezések Kiskunfélegyháza-Pákán. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében* 1990, 13–26.
- SZEKERES–SZEKERES 1996: Szekeres L. – Szekeres Á.: *Szarmata és XI. századi temetők Verusicson (Subotica - Azotara)*. Szabadka 1996.
- SZINNYEI 1914: Szinnyei J.: *Magyar írók élete és munkái* 14. Budapest 1914.
- SZŐKE 1953: Szőke, B.: Le cimetière de Kérpusztá (XIe siècle). Résultats archéologiques des fouilles (Выводы из археологического обследования могильника в Керпусте). In: Nemeskéri, J. – Lip-ták, P. – Szőke, B.: Le cimetière du XIe siècle de Kérpusztá. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 3 (1953) 281–301.
- SZŐKE 1992: Szőke, B. M.: Karolingerzeitliche Gräberfelder I–II von Garabonc–Ófalu. In: Szőke, B. M. – Éry, K. – Müller, R. – Vándor, L.: Die Karolingerzeit im Unteren Zalatál. Gräberfelder und Siedlungreste von Garabonc I–II und Zalasabar Dezsősziget). *Antaeus* 21 (1992) 41–203.
- SZŐKE 1994: Szőke B. M.: Karoling-kori szolgálónépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc–Ófalu I–II (Karolingerzeitliche Dienstvölkerbestattungen im Umkreis von Mosaburg/Zalavár: Garabonc–Ófalu I–II.). *Zalai Múzeum* 5 (1994) 251–317.
- SZŐKE 2005: Szőke B. M.: Templom, egyén és közösség a Karoling Birodalom keleti peremterületén (Church, individuals and community on the eastern periphery of the Carolingian empire). In: „...a halál árnyékának völgyében járok.” *A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai*. Opuscula Hungarica 6. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. Budapest 2005, 19–30.
- SZŐKE–VÁNDOR 1992: Szőke, B. M. – Vándor, L.: Katalog der Gräber von Garabonc–Ófalu I–II. In: Szőke, B. M. – Éry, K. – Müller, R. – Vándor, L.: Die Karolingerzeit im Unteren Zalatál. Gräberfelder und Siedlungreste von Garabonc I–II und Zalasabar Dezsősziget). *Antaeus* 21 (1992) 205–261.
- TETTAMANTI 1971: Tettamanti S.: A zalavár-községi I. számú XI. századi temető (Могильник № I XI-го века в Залавар-Кёзшеге). *Archaeologiai Értesítő* 98 (1971) 216–244.
- TETTAMANTI 1975: Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében (Begräbnissitten im 10–11. Jh. im Karpatenbecken). *Studia Comitatus* 3 (1975) 79–123.

- TOČÍK 1971: Točík, A.: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. *Slovenská archeológia* 19 (1971) 135–276.
- TOČÍK 1992: Točík, A.: Materiály k dejinám Južného Slovenska v 7.–14. storočí (Materialien zur Geschichte der Südslowakei im 7.–14. Jahrhundert). *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied* 28 (1992) 5–250.
- TÓTH 2014: Tóth A.: *A Nyíri Mezőség a 10–11. században (The 'Mezőség' of the 'Nyírség Region' in the 10th–11th century)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7. Szeged 2014.
- TÖRÖK 1936: Török Gy.: A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között (Das germanische Gräberfeld von Kiszombor und unsere Denkmäler der Völkerwanderungszeit). *Dolgozatok a Szegei Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* 12 (1936) 101–177.
- TÖRÖK 1962: Török, Gy.: *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*. Archaeologia Hungarica Ser. nova 39. Budapest 1962.
- TÖRÖK 1973: Török Gy.: *Sopronkőhida IX. századi temetője (The cemetery of Sopronkőhida in the 9th century)*. Budapest 1973.
- TROGMAYER 2015: Trogmayer O.: Jut eszembe... oológia, tojás, történelem. *Élet és Tudomány* 70 (2015) 919.
- TUGYA 2012: Tugya B.: Avarkori sírok tojáshejleletei Orosházáról. *Mozaikok Orosháza és Vidéke Múltjából* 7 (2012) 3–6.
- TUGYA 2016: Tugya, B.: Eggshell remains in an Avar age grave in Nädlač (Яйчени черупки от гроб от аварско време в Нъдлак). *Archaeologia Bulgarica* 2016:1, 93–96.
- ÚJVÁRI 2001: Újvári E.: Tojás. In: *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Szerk.: Pál J. – Újvári E. Budapest 2001, 479–480.
- ÚJVÁRY 1969: Újváry Z.: *Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban (Forschung und Agrarkults in der ungarischen und europäischen Folklore)*. Műveltség és Hagyomány 11. Debrecen 1969.
- VADAY 1997: Vaday A.: Atipikus szarmata telepjelenség a Kompolt-Kistéri tanya 15. lelőhelyen (Eine atypische sarmatische Siedlungerscheinung auf dem Fundort Kompolt, Kistéri Gehöft 15). *Agria* 33 (1997) 77–107.
- VENDTOVÁ–REJHOLEC 1963: Vendtová, V. – Rejholec, E.: Slovansky pohrebisko v Ipeľskom Sokolci (Slawisches Gräberfeld in Ipeľský Sokolec). *Slovenská Archeológia* 11 (1963) 237–246.
- VONDRÁKOVÁ 1994: Vondráková, M.: *Malé Kosihy 2. Antropologický rozbor pohrebiska z 10.–11. storočia (Anthropologische Analyse des Gräberfeldes aus dem 10.–11. Jh.)*. Acta Interdisciplinaria Archaeologica 9. Nitra 1994.
- VÖRÖS 1995: Vörös I.: *A csákberényi kora avar kori temető archaeozoológiai vizsgálata*. Kézirat. Budapest 1995.
- VÖRÖS 2003: Vörös I.: Az Ibrány-Esbó-halmi X–XI. századi temető állatmaradványai. In: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga (Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz)*. Régészeti Gyűjtemények Nyíregyházán 2. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza 2003, 413–417.
- VÖRÖS 2008: Vörös I.: A honfoglaló magyarok háziállatai. In: Erdélyi I.: *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei*. Budapest 2008, 227–232.
- VÖRÖS 2014: Vörös I.: Házityúk étel- és állatáldozat maradványok Vác-Kavicsbánya avar kori temetőjében (Chicken food and animal offerings in the Avar cemetery at Vác-Kavicsbánya). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarorum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. Opitz Archaeologica 6. MTA BTK MÖT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 409–425.

- VÖRÖS 2015: Vörös, I.: Speisegaben, Opfertiere. In: László, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Csákberény-Orondpuszta*. Monumenta Avarorum Archaeologica 11. Budapest 2015, 109–118.
- VÖRÖS 2017: Vörös I.: Ételadományok, állatáldozatok. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 101–107.
- WISLOCKINÉ 1895: Wislockiné Dörfler A. F.: Kakas, tyúk és tojás a magyar néphitben. *Ethnographia* 6 (1895) 205–213.

EGGSHELL FINDS IN THE 10TH–12TH-CENTURY GRAVE ASSEMBLAGES OF THE CARPATHIAN BASIN WITH AN RETROSPECTION

LÁSZLÓ KOVÁCS

Following a detailed overview of previous research, the present paper challenges the widespread view according to which eggshells were rare finds in the 10th–12th-century grave assemblages of the Carpathian Basin, a claim based on the systematic review of the period's burials, a data collection which indicated at least 182 eggshell finds from at least 149 graves. The majority of the currently known eggs were identified as chicken eggs. Given that eggshells were deposited by and around every bodily part, although with a slight preference for the head region, the shoulders and the feet, the assertions of previous studies arguing for the concentration of these finds in the pelvic area and along the deceased's joints can also be rejected. Of the 149 graves, 85 contained various other grave goods as well. Based on these assemblages, their coin finds, and the cemetery types, all the known graves can be dated to the 10th–12th centuries. A separate discussion is devoted to the 44 graves with eggshell finds of the 10th–11th-century Majs cemetery (Cat. nos 57–100). In a regional breakdown, the relative majority of cemeteries yielding one or more eggshells can be found east of the River Tisza, while the highest number of graves with eggshell finds came to light in Transdanubia. The interpretation of the mortuary custom of providing the deceased with eggs and eggshells is still a matter of debate. Eggs deposited in pots (Cat. nos 27, 107, 110–111, 142) may be seen as food offerings, while the deposition of painted eggs (Cat. nos 24, 40/41, 44, 55) quite certainly had some ritual connotation. The latter interpretation enjoys primacy in ethnographic studies and has been widely discussed in archaeological studies, too. Drawing from the rich body of literature, the present paper provides a comparative overview of the eggshell finds from 2nd–3rd-century Sarmatian, 4th–5th-century (Hun-period), 5th–6th-century Germanic, and 6th–8th-century (Avar-period) burial assemblages, the latter based mainly on Csilla Balogh and Lívia Bende's analyses. Ornithologist Béla Jakab's studies on these finds are of outstanding importance, since his microstructural examination of Illyrian, Langobardic, Avar-period, and medieval finds proved beyond any shadow of doubt that these eggshells had been deposited in the graves after hatching, the obvious implication being that they found their way into burials as symbolic objects rather than as food offerings. The discussion of 6th/7th–12th/13th-century Slavic burials and the 9th-century graves of the Carpathian Basin are largely based on Zdenka Krumphanzlová's, as well as Ciprián Horváth and Milan Hanuliak's studies. The major conclusion of the present overview is that no one-size-fits-all interpretation can be offered as regards the provisioning of the dead with eggs and eggshells. This custom took root among the ancient Hungarians well before their conquest of the Carpathian Basin, and they continued to practice it after their settlement in their new homeland, too, even beyond the 10th–12th centuries, as shown by the eggshell finds from 12th–13th-century churchyards (Cat. nos 147–149). It was also known among the communities living in the Carpathian Basin at the time of the Hungarian conquest. The paper is supplemented with a list of the 10th–11th/12th-century eggshell finds (List A: Cat. nos 1–149) and a list of the custom's 9th-century occurrences (List B: Cat. nos 1–44).

29th Conference of Young Scholars
on the Migration Period

Budapest, November 15–16, 2019

